Nordens äldre tidräkning

Förord till den elektroniska utgåvan

Digitaliserades av Kalle under 2007.

Under utarbetandet av denna uppsats har mången tjänst blifvit mig visad av åtskilliga vänner, och jag tackar dem härmed för deras intresse för mitt arbete. Så har jag fått samråda med lektor *A. Lindhagen* i Stockholm om avhandlingens astronomiska delar och med prof. *F. Läffler* i Djursholm om beräkningen av påsken enligt det forngutniska runkalendariet. Prof. *F. Kluge* i Freiburg i/B. och biblioteksaman. dr *K. H. Karlsson* i Stockholm hava givit mig anvisning på och ställt till mitt förfogande litteratur, som annars ej varit mig åtkomlig.

*

Förkortningar.

c.

= cirka, ungefär.

fht.

= fornhögtyska.

v.

= veckor.

fs.

= fornsaxiska.

d.

= dagar.

lt.

= lågtyska.

t.

= timmar; tyska.

ags.

= anglosaxiska.

m.

= minuter.

l., lat.

= latin.

s.

= sekunder; sidan.

gr.

= grekiska.

isl.

= isländska.

*

= född.

fsv.

= fornsvenska.

†

= död.

fgutn.

= forngutniska.

e. Kr.

= efter Kristus.

fda.

= forndanska.

f. Kr.

= före Kristus.

g., got.

= gotiska.

*

Den årligen utkommande almanackan, varpå kungl. vetenskapsakademien sedan 1747 haft uteslutande privilegium, giver vår tid en sakkunnig ledning i fråga om årets lopp och tidpunkten för dess märkelsedagar av ena eller andra slaget. Årliga almanackor hava i Sverge utgivits sedan 1600, och därförut vissa år under 1500-talet, den älsta 1540 (se Nord. familjebok: Almanack).

Det var boktryckarekonsten, som möjliggjorde bekvämligheten av årliga almanackor, som flerstädes i Europa utkommo under 1500-talet; ett av Gutenbergs första tryckförsök med rörliga typer är ett kalendarium för 1448.

Att den nya boktryckarekonsten så tidigt framställde en kalender, visar, hur livligt behovet kändes av ledning för tidräkningen, och i denna uppsats skola några meddelanden göras om medlen för detta behovs tillgodoseende hos de nordiska folken före den årliga almanackans uppkomst.

*

1. Kalendarier.

Almanackor funnos även före den årliga almanackan, men dessa voro evighetskalendrar, calendaria perpetua, tidräkningstabeller, gällande för vilket år som helst.

För att giva en föreställning om dessas inrättning under Sverges medeltid vill jag giva några meddelanden om *Kalendarium Vallentunense*, faksimile, utgivet i Stockholm 1907 av O. Janse, tryckt på Justus Cederquists kemigrafiska anstalt, så mycket hellre som denna skrift icke är tillgänglig i bokhandeln, utan utgivits i en upplaga av 235 numrerade exemplar som en hyllning för prof. F. Läffler på hans 60-årsdag d. 15 nov. 1907.

Vallentuna-kalendariet utgör de sex sista sidorna av en medeltida handskrift i statens hist. museum i Stockholm, januari och februari fattas, av övriga månader stå två på var sida, och sista sidan upptages av en s. k. påsktavla.

På Vallentuna-kalendariets sista sida finnes årtalet 1198, och sannolikt är, att detta utgör kalendariets nedskrivningsår. Den 29 dec. angives nämligen som »Thome martyris» dag, och denne är Thomas a Becket, ärkebiskop i Canterbury, som 1170 mördades och 1173 förklarades för helgon; kalendariet är alltså skrivet efter 1173. Å andra sidan är av annan hand vid 4 okt. infört »Francissi» för att beteckna dödsdagen för Franciscus av Assisi 1226, som kanoniserades 1228, och vid 5 aug. likaledes av senare hand »Dominici

Den årligen utkommande almanackan, varpå kungl. vetenskapsakademien sedan 1747 haft uteslutande privilegium, giver vår tid en sakkunnig ledning i fråga om årets lopp och tidpunkten för dess märkelsedagar av ena eller andra slaget. Årliga almanackor hava i Sverge utgivits sedan 1600, och därförut vissa år under 1500-talet, den älsta 1540 (se Nord. familjebok: Almanack).

Det var boktryckarekonsten, som möjliggjorde bekvämligheten av årliga almanackor, som flerstädes i Europa utkommo under 1500-talet; ett av Gutenbergs första tryckförsök med rörliga typer är ett kalendarium för 1448.

Att den nya boktryckarekonsten så tidigt framställde en kalender, visar, hur livligt behovet kändes av ledning för tidräkningen, och i denna uppsats skola några meddelanden göras om medlen för detta behovs tillgodoseende hos de nordiska folken före den årliga almanackans uppkomst.

*

1. Kalendarier.

Almanackor funnos även före den årliga almanackan, men dessa voro evighetskalendrar, calendaria perpetua, tidräkningstabeller, gällande för vilket år som helst.

För att giva en föreställning om dessas inrättning under Sverges medeltid vill jag giva några meddelanden om *Kalendarium Vallentunense*, faksimile, utgivet i Stockholm 1907 av O. Janse, tryckt på Justus Cederquists kemigrafiska anstalt, så mycket hellre som denna skrift icke är tillgänglig i bokhandeln, utan utgivits i en upplaga av 235 numrerade exemplar som en hyllning för prof. F. Läffler på hans 60-årsdag d. 15 nov. 1907.

Vallentuna-kalendariet utgör de sex sista sidorna av en medeltida handskrift i statens hist. museum i Stockholm,

januari och februari fattas, av övriga månader stå två på var sida, och sista sidan upptages av en s. k. påsktavla.

På Vallentuna-kalendariets sista sida finnes årtalet 1198, och sannolikt är, att detta utgör kalendariets nedskrivningsår. Den 29 dec. angives nämligen som »Thome martyris» dag, och denne är Thomas a Becket, ärkebiskop i Canterbury, som 1170 mördades och 1173 förklarades för helgon; kalendariet är alltså skrivet efter 1173. Å andra sidan är av annan hand vid 4 okt. infört »Francissi» för att beteckna dödsdagen för Franciscus av Assisi 1226, som kanoniserades 1228, och vid 5 aug. likaledes av senare hand »Dominici

confessor», den helige Dominicus, död 1221, kanoniserad 1234, vilket visar, att kalendariet är skrivet före 1228. Det förefaller därför troligt, att 1198 verkligen avser nedskrivningsåret, då 1198 faller inom det tidsrum, som sålunda begränsats. Vallentuna-kalendariet tillhör alltså konung Sverker Karlssons regering, vilken var en gynnare av svenska kyrkans intressen, och äger en aktningsbjudande ålder bland våra medeltida handskrifter, då den äldsta, som är avbildad i Sveriges historia 2, Sthlm 1905, mellan s. 112 och 113, är skriven mellan 1164 och 1167.

Längst till höger i varje månad angivas kyrkans högtider och helgonens dödsdagar, motsvarande vår almanackas namnsdagar. Det var dessa uppgifter, som menige man under medeltiden använde vid datering. En runinskrift i Sproge på Gottland, nu vid Tomsarve i Aista, Säve 147, lyder t. ex. sålunda: »Peter i Övre Gandarve (inskriftens **guþarfa** hos Säve måste vara felaktigt för **gnþarfa**), han lät göra denna mur och stugan och båda två lyktades på torsdagen före Katrinamessa». Av en följande uppgift framgår årtalet 1514, vilket år Katrinamessa 25 nov., inföll på en lörd., torsd. före är alltså 23 nov.

Kyrkliga kretsar åter med större lärdom använde med förkärlek den latinska dateringen, som i kalendariet finnes till vänster om helgonnamnen. Romarnes datering grundade sig på tre dagar i månaden: *Kalendæ* den första, *Nonæ* den femte, *Idus* den trettonde, utom i mars, maj, juli och okt. (sammanfattade i minnesordet MILMO), i vilka Nonæ var den sjunde och Idus den femtonde i månaden. Mellan Nonae och Idus var således 8 dagar, en romersk vecka eller nundinum. Det växlande avståndet mellan Kalendæ och Nonæ behövde däremot kungöras, och säkert är därför den härledning av Kalendæ riktig, som Varro 6,27 giver: Primi dies mensium nominati Kalendæ ab eo, quod his diebus calantur eius mensis Nonæ a pontificibus, quintanæ an septimanæ sint futuræ, in Capitolio in Curia Calabra sic: dies te quinque calo Juno covella (= *χοιλη*). Septem dies te calo Juno covella (»Månadernas första dagar kallades Kalendæ, emedan på dem Nonæ uti månaden i fråga utropas (calantur) av prästerna, om den skall bli den femte eller sjunde, på Capitolium i curia Calabra på följande sätt: Jag ropar dig 5 dagar, ihåliga Juno (månen i första kvarteret)! Jag ropar dig 7 dagar, ihåliga Juno!») Se härom Th. Mommsen, Die römische Chronologie bis auf Cæsar, Berlin 1858, s. 16, som s. 10 framhåller som otvivelaktigt, att Kalendæ betecknat nymånen och Idus fullmånen, som föll på 14 eller 15, men 14 ersattes av rädsla för jämna tal genom 13. Från dessa tre dagar räknades dagarne baklänges, och Nonæ själv, som betyder 'nionde', utgör ju en räkning baklänges från Idus. Avståndet därifrån var 13 (15)—-5(7)= 8 dagar, men forntiden inräknade vid subtraktionen även subtrahenden, vilket språkbruk lämnat många andra spår i kalendern även hos germanska folk, t. ex. uttrycket »åtta dagar» för en vecka och 13:de dag jul, ehuru mellan 25 dec. och 6 jan. avståndet är blott 12 dagar; däremot e. *Twelfth-day*, äldre namn för *Epiphany*, trettondagen.

I Sveriges hist. 2, s. 116 f. avbildas t. ex. en påvebulla av 1185, som är daterad »Nonis nouembris» 5 nov., s. 118 f. brev om Skeninge stadga 1248, daterad »Kal. Marcii» 1 mars. Romarnes uttryck för 24 febr. är *ante diem sextum Kal. Mart.* 'sjätte dagen före 1 mars.'

Till beteckning av veckans dagar under året upprepades de sju dagbokstäverna ABCDEFG 52 gånger, vilket utgör 364 d., varpå ytterligare följde A som tecken för den 365:te dagen; året både började och slutade alltså med A. Om året vore jämt 52 veckor eller 364 d., skulle samma datum alla år vara samma veckodag; då nu året har 365 d., blir följden, att det A, varmed ett följande år börjar, måste utmärka veckodagen efter den, som utmärkes med A det föregående årets sista dag. Om t. ex. ett föregående år A betecknar .sönd., och 31 dec. alltså är sönd., blir 1 jan. följande år månd., A betecknarVallentuna-kalendariet, *Kalendarium Vallentunense*, första och sista

sidan.

alltså då månd., B tisd., C onsd., D torsd., E fred., F lörd., G sönd.; G är alltså det årets söndagsbokstav, F söndagsbokstav året därefter o. s. v., så att söndagsbokstäverna under en serie år följa i ordningen G F E D C B A. Om man kände årets söndagsbokstäver, var det ju lätt att räkna sig till de övriga veckodagarna.

Ett år är emellertid icke jämt 365 d. utan 365 d., 5 t., 48 m., 46,2 s. Vid den kalenderreform, som av Julius Cesar företogs år 46 f. Kr. och hade den. s. k. julianska kalendern, som gällde hela medeltiden, till följd, antogs året vara 365 d. 6 t., alltså litet för långt. På fyra år utgjorde den överskjutande 1/4 d. en hel dag, och denna bestämde Cesar skulle inskjutas efter 24 febr. (Mommsen Röm. Chronol. s. 243). Emedan 24 febr. kallades ante diem sextum Kal. Mart. 'sjätte dagen före 1 mars', kallades skottdagen *a. d. bis VI Kal. Mart.* 'sjätte dagen före 1 mars två gånger' och ett skottår *annus bissextilis*. Bokstaven F, som i kalendern betecknar 24 febr., lästes alltså dubbel under skottår, vilket åter hade till följd, att alla dagbokstäverna efter skottdagen beteckna en veckodag senare än före densamma, varigenom efter skottdagen den bokstav blef söndagsbokstav, som i följden A B C D E F G stod framför den, som varit det före skottdagen.

Efter en serie av 28 julianska år återkomma data på samma veckodagar. Denna serie kallades solcykeln, *cyclus solaris*, vilket namn väl uppkommit av att sönd. kallades *dies Solis* 'solens dag', ty serien utgår från att söndagsbokstaven återkommer på samma datum som vid utgångspunkten, år 9 f. Kr., vilket år var ett skottår med söndagsbokstäverna GF. Solcykeln upprepas sålunda genom hela tidräkningen från år 9 f. Kr. Solcykelns söndagsbokstäver äro lätta att minnas, blott man lägger märke till början GF, genom att räkna på handen och sammanfatta tummen och pekfingret för skottåret, alltså: 1—4 GF E D C, 5—8 BA G F E, 9—12 DC B A G, 13—16 FE D C B, 17—20 AG F E D, 21—24 CB A G F, 25—28 ED C B A.

Dagbokstäver funnos redan under den romerska forntiden; *fasti Sabini*, ett kalendarium i sten från tiden mellan 19 f. Kr. till 4 e. Kr., har veckodagsbokstäverna ABCDEFG jämte nundinalbokstäverna ABCDEFGH, vilken dubbla beteckning av dagarna även finnes i senare romerska kalendarier. Någon gång begagnades andra dagbokstäver; en latinsk kalender före en psaltare, som tillhört kg. Ethelstan och troligen är skriven c. 900, har sålunda till beteckning av veckodagarna ordet *angelus*, se Hampson, Medii ævi kalendarium, London 1841, I, s. 397 f., och stundom brukades för dagbokstäverna motsvarande siffror 1—7.

Vilket år i solcykeln ett givet år e. Kr. utgör, finnes genom att tillägga 9 till årtalet och dividera summan med 28, då resten efter divisionen visar årets nummer i solcykeln, eller om divisionen går jämnt upp, 28 självt; 1198 år alltså solcykelns år 3.

Framför åtskilliga av dagbokstäverna står någon av de romerska siffrorna I—XIX. Dessa siffror kallas gyllental, *numeri aurei*, eller primtal och beteckna, att på det datum, vid vilket de stå, nymåne inträffar under det i ordningen av 19 på varandra följande år, som talet angiver. Denna 19-årsperiod kallas måncykeln, *cyclus decemnovennalis*, och genomlöper hela tidräkningen med utgångspunkt från 1 f. Kr., varifrån den judiska måncykeln, *cyclus lunaris*, är att skilja, som börjar 3 år senare och även användes i kristna dateringar. Vilket år i måncykeln ett givet år e. Kr. utgör, finnes genom att öka årtalet med 1 och dividera summan med 19, då resten efter divisionen, eller om denna går jämnt upp, 19 självt, utgör årets gyllental och anger dess ordningsföljd i måncykeln. 1198 har alltså 2 till gyllental.

Måncykeln framställdes i Europa först av atenaren Meton, troligen 433 f. Kr. (A. Mommsen, Untersuch. über d. Kalenderwesen der Griechen, Leipzig 1883, s. 237 f.).För medeltiden var kunskap om måncykeln av vikt för bestämmande av påsk och de därav beroende rörliga helgerna.

Det antages hava varit på kyrkomötet i Nicea 325, som den alexandrinska påskregeln antogs av kyrkan, att nämligen påsk skulle firas på söndagen efter den s. k. påskfullmånen, d. v. s. den fullmåne, som inträffade på vårdagjämningen, 21 mars, eller närmast därefter. Dagen för påskfullmånen kallas därför påsktermin l. -gräns, *terminus paschalis*, eller än oftare *luna quarta decima (luna XIV)*, emedan fullmånen inträder 13 d. efter

nymånen, vilket det medeltida räknesättet (se s. 4) uttryckte så, att månen var 14 d. gammal. Årets gyllental utvisade alltså den nymåne, vars 13 d. därefter följande fullmåne föll på eller närmast efter 21 mars; detta gyllental får alltså tidigast sökas på 8 mars. Sedan man så funnit påskfullmånen, utvisade årets söndagsbokstav, vilken dag därefter påsk inträffade. 1198 har gyllentalet 2, som står vid 12 mars, påskfullmånen inträffar 13 d. därefter, alltså 25 mars G, och då 1198 har D till söndagsbokstav, är 29 mars påskdagen.

Den egentlige grundläggaren av medeltidens kristna tidräkning är Dionysius exiguus (den lille), som född i Skytien, från c. 500 levde som munk i Rom, där han dog före 544. Han lade huvudsakligen alexandrinska förarbeten till grund för sitt kronologiska verk, en påsktavla med början år 532, vilken år 725 fortsattes till 1063 av den ryktbare engelske munken Beda venerabilis, * 674, † 735.

En påsktavla är en tabell, som innehåller den s. k. påskcykeln, *cyclus paschalis, annus magnus*, en serie av 19×28 = 532 år, efter vars förlopp veckodagar och månfaser komma i samma förhållande till varandra och till månadsdata som vid utgångspunkten. Utom påskdagens datum upptogos i dessa påsktavlor många uppgifter för kontrollberäkning av detsamma.

Varken Dionysius exiguus eller Beda använda gyllental; sådana säger sig Sickel, Die Lunarbuchstaben in den Kalendarien des Mittelalters s. 154 uti Sitzungsberichte d. Wiener Akademie der Wissenschaften 1861, Bd. 38, s. 153 f. icke hava funnit i kalendarier före år 1000, om icke som senare tillsatser; allra först i Cod. Sangallensis 394, vars kalendarium är skrivet vid mitten av 1000-talet.

Vallentuna-kalendariets sista sida innehåller en påsktavla, och motsvarande tecken finnas vid de 35 dagarne för påskens möjliga inträffande, 22 mars—25 april, vilka tecken äro svagt eller alls icke synliga på faksimilet och alls icke upptagits i avtrycket därav. Dessa tecken kallar Sickel, Die Lunarbuchstaben in den Kalendarien des Mittelalters uti Sitzungsberichte d. Wiener Akademie der Wissenschaften 1861, Bd. 38 för lunarbokstäver och redogör för deras historia och bruk.

Th. Mommsen är den förste, som uppvisat lunarbokstäver, nämligen i en senromersk kalender från 354, där de icke stå utsatta vid var dag men ordnade så, att alfabetet första gången omfattar en månmånad på 30 d., andra gången en på 29 o. s. v.

Under medeltiden utsattes understundom lunarbokstäver för varje dag i året. I Kalend. Augiense i en cod. från förra hälften av 800-talet betecknas 1—20 jan A—V, 21 jan.—9 febr. A • — V •, 10 febr. — 28 febr. • A — • T, 1 mars—20 mars A—V, 21 mars—9 april A • — V •, 10—29 april • A — • V o. s. v. Om t. ex. en månmånad på 29 d. börjar med A • 21 jan., så äro alla med A • betecknade dagar nymåne för månmånader på 29 d., början på månader med 30 d. skall sökas vid A • + 30 = • K, alltså äro vid detta slag av månbokstäver två litteræ lunares för vart år. Just denna inrättning omnämner Beda som av gammalt övlig och i sin kalender upptagen.

Särskilt användes ofta lunarbokstäverna mellan de yttersta gränserna förpåskfullmånen, 21 mars A •—18 april • I, eller mellan de yttersta gränserna för påskdagen: 22 mars B •—25 april • Q, för beräkning av påsken och därav beroende helgdagar. En komputist av 1143 har en tavla av 19 rader under varandra, som motsvara gyllentalen, och av 7 rader bredvid varandra, som motsvara de tal 1—7, som kallas konkurrenter; varest t. ex. gyllentalet 3 och konkurrenten 5 träffas, står • H och anger, att påskdagen är 17 april för alla år med gyllentalet 3 och konkurrenten 5.

Detta Sickels exempel är ock tillämpligt på tavlan i Kalend. Vallentun., som alltså är en sådan påsktavla som hos komputisten av 1143.

Om nämligen påskdagarnes data uti Ostertafel alten Styls i H. Grotefend, Handbuch d. hist. Chronologie, Hannover 1872, s. 55 insättas uti Vallentuna-kalendariets påsktavla, visar sig, att i det kalendarium, som tavlan förutsätter, 21 mars—9 apr. skulle hava varit betecknade med A •—V • och 10—25 apr. med • A — • Q, vilket alldeles överensstämmer med Kal. Augiense. Därav framgår, att även de två översta radernas bokstäver varit försedda med punkter, fast somliga blivit svaga och andra alldeles försvunnit, såsom ock fallet är med • B, motsvarande gyllentalet 17 och konkurrenten 3.

Dessa påsktavlans lunarbokstäver finnas delvis i kalendariet efter 21 mars men mycket otydliga och hava icke upptagits i avtrycket. Synliga äro i originalet, i mars: 22 B • , 29 I • , i april: 1 M • , 2 N • , 3 O • , 4 P • , 5 Q • , 6 R • , 7 S • , 8 T • , 9 V • , 10 • A, 11 • B, 12 • C, 13 • D, 14 • E, 15 • F, 16 • G, 17 • H, 18 • I (?), 19 • K, 20 • L, 21 • M, 22 • N, 23 • O (?), 24 • P (punkten och spår av en bokstav). Spår synas i mars av 23 C • , 24 D • , 25 E • , 26 F • , 27 G • , 28 H • , och i april av 25 • Q.

Då motsvarande söndagsbokstäver i följden F E D C B A G stå ovan konkurrenterna 1—7, behöver man ju blott känna årets söndagsbokstav och gyllental för att i Vallentuna-kalendariets påsktavla i den ruta, där dessas lodräta och vågräta rader träffas, omedelbart avläsa påskdagen.

Till höger i påsktavlan stå gyllentalen 1—19, mitt emot till vänster de tal, som kallas epakter och angiva månens ålder d. 22 mars, sedes epactarum; dessa tal finnas i Rimbegla 1, § 22. Upptill stå talen 1—7, som kallas konkurrenter och beteckna, vilken veckodag inträffar på F, d. 24 mars, locus concurrentium, och andra dagar därefter med samma dagbokstav, i det de stå under söndagsbokstäverna F E D C B A G, vilken förbindelse skall utläsas: när F är söndagsbokstav, är 24 mars sönd. (veckans första dag), när E, är 24 mars månd., när D, tisd. o. s. v. Emedan månåret, 354 d., är 11 d. kortare än solåret, 365 d., fås följande års epakt genom att lägga 11 till det föregåendes, varvid dock 30, en full månmånad, avdrages, om summan överstiger 30. Till epakten 18 för år 19 lägges 12 för att beriktiga en onöjaktighet i de föregående epakterna, detta kallas *saltus lunæ*, och summan blir då 30, en full månmånad, varför år 1 kan sägas hava *epactæ nullæ*, inga epakter.

Konkurrenter brukades för uträkna, på vilken veckodag terminus paschalis, påskfullmånen, samt månadernas första dag inträffade, vilket skedde i förbindelse med andra tal 1—7, som kallades *regulares* och angåvo antalet dagar från föregående F men icke stodo i kalendern utan höllos i minnet. Huru månadernas första dag sålunda uträknades, exemplifierar Rimbegla 1, § 40 på konkurrenten 1 sålunda: »Mars har 5 till regularis och kommer därtill konkurrenten 1, blir det 6 d. tillsammans, och därför är 1 mars fred. April har 1 och så konkurrenten 1, så blir därav månd. Maj har 3 och ytterligare konkurrent 1, därav blir det onsd. och på samma sätt alla månader detta år». Prövas dessa uppgifter på ett bestämt år med konkurrent 1, t. ex. 1213, så befinnas de riktiga: 1213 hade F till söndagsbokstav, 1 mars D är alltså fred., 1 april G månd., 1 maj B onsd.

En företeelse i Vallentuna-kalendariet kan jag icke säkert förklara, nämligen bokstävernaK—A efter de latinska datumsiffrorna för 22—31 mars, och A—Z vid 1—23 april, vartill kommer förkortningen för *et* 24 apr.

Denna alfabetets ökning med ett annat tecken påminner om den beteckning för den periodiska eller tropiska månaden genom ett andra system av lunarbokstäver, som Sickel s. 197 säger finnas i nästan alla kalendrar, i det man ökar det fullständiga alfabetet *a—z* med 2-3 tecken. Sålunda sätter en skrivare av en Ordo divinus i S:t Gallen-biblioteket till den 24 dagen *z*, till 25—28 olika förkortningstecken, som brukas i handskrifter.

Den periodiska eller tropiska månaden är den tid, som månen behöver att återkomma till samma punkt i sin bana, varifrån man tänker sig, att den utgått, och denna tid utgör 27 d., 7 t., 43 m., 11,5 s. Synodisk månad är åter den tid, som månen behöver för att ånyo komma i konjunktion med solen, och därtill behöves 29 d., 12 t., 44 m., 2,9 s, alltså längre tid än till det förra omloppet, därför att jorden under tiden ävenledes tillryggalagt ett stycke väg.

Ett kalendarium i Cod. Lincopensis n:r 17 från slutet av 1400-talet, som jag genomgått, synes innehålla en sådan beteckning av den periodiska månaden förmedelst alfabetet, tillökat dels med fyra slag av *z*, dels med förkortningstecken. Denna beteckning rubriceras där: Littere signorum, teekn daga, teknastaffua, tekn staffwana. Året blir därigenom indelat på följande sätt: 1) 1-27 jan. 27 d., 2) 28 jan.—23 febr. 27 d., 3) 24 febr.—23 mars 28 d., 4) 24 mars—19 apr. 27 d., 5) 20 apr.—16 maj 27 d., 6) 17 maj-13 juni 28 d., 7) 14 juni—10 juli 27 d., 8) 11 juli—5 aug. 26 d., 9) 6 aug.—3 sept. 29 d. (31 aug. är obetecknad); 10) 4—30 sept. 27 d., 11) 1-27 okt. 27 d., 12) 28 okt—24 nov. 28 d., 13) 25 nov.—21 dec. 27 d., 14) 22—31 dec. 10 d. Var tredje periodisk månad sättes alltså till 28 d., övriga 27, varvid dock genom skrivfel månaden 8 fått 26 för 27 och mån. 9 fått 29 för 28 d.

Då nu en periodisk månad sträcker sig från 24 mars till 19 apr., kan emellertid icke denna indelning vara åsyftad

med bokstäverna K—A 22—31 mars, A—Z 1—23 apr. *et* 24 apr., men möjligen samma företeelse med annan utgångspunkt än årets början. Periodiska månader på 27 d., räknade bakåt från 31 mars, börja en 5 mars, en 5 febr., en 9 jan., en 13 dec, Lucia-dagen, i vilken E. Hammarstedt, Lussi i Meddel. från Nord. mus. 1898, s. 1 f. vill finna en gammal nyårsdag. Då dessa bokstäver förekomma under påskperioden, måste de hava denna högtids bestämmande till syftemål, ehuru jag icke lyckats inse, på vad sätt.

Bestämmandet av påsken och därav beroende rörliga högtider är, säger Grotefend, det yttersta målet för all kalendarisk beräkning och nåddes på mångfaldigt sätt. Huru målet vanns med kännedom om söndagsbokstäver och gyllental antingen genom räkning från den genom gyllentalet utvisade nymånen eller genom att direkt uppsöka påskdagens lunarbokstav i Vallentuna-kalendariets påsktavla, är ovan visat, ävensom det är antytt, att kunskap om årets epakt, konkurrent och regularis paschæ kunde leda därtill, ehuru det skulle fört för långt att utreda detsamma.

I den forngutniska runkalendern av 1328, som är tryckt hos O. Worm, Fasti danici, Hafniæ 1626, s. 100 f., men nu förlorad, finnes jämte de vanliga gyllentalen en inre rad sådana utsatta vid 19 av dagarne 21 mars—18 apr., tiden mellan första och sista möjliga påskfullmånen för att utmärka, å vilka dagar denna inträffar under måncykelns 19 år, då påsk är påföljande sönd. Gyllentalet 1198 var 2, som sålunda står vid 25 mars, då påskfullmånen inträffade, jfr ovan s. 7, påsk är påföljande sönd. 29 mars.

Genom en dylik inre rad gyllental finnes i samma kalender på samma sätt fastlagssöndagen, Esto mihi, bestämd, som var sjunde söndagen före påsk, och var särskilt viktig

att hålla reda på, emedan onsdagen därefter, askonsdagen, den stora sju veckors fastan tog sin början, vars försummande var belagt med strängt straff. Fastlagssönd. inträffade 1198 d. 8 febr., årets gyllental 2 står vid föregående onsd. 4 febr. Under skottår inträffar fastlagssönd. en dag tidigare, än tecknet annars angiver. Worm, Fasti danici s. 140 säger, att dessa gyllental tjäna att finna quadragesima, fastan på 40 d., vilket var längden på fastan före påsk, då söndagarne icke medräknades.

I runkalendern motsvaras dagbokstäverna A B C D E F G av de sju första runorna ᚠ ᚢ ᚦ ᚭ ᚱ ᚴ ᚼ, som här skola återgivas med **f u þ o r k h**, och gyllentalen:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 av runorna:

ᚠ ᚥ ᚦ ᚭ ᚱ ᚴ ᚼ ᚽ ᛁ ᛆ ᛌ ᛏ ᛒ ᛚ ᛘ ᛦ ᛮ ᛯ ᛰ, som här skola ersättas av talen. Solcykelns söndagsbokstäver och måncykelns gyllental i runkalendern 1328 äro avbildade s. 11.

Den forngutniska runkalendern har en egendomlig anvisning för påskens uppsökande, vilken på en gång må exemplifieras å år 1328:

ten (för **tel) • fingr • so • marh • sum • primtal • er • mikit •**

'Räkna så många fingrar, som primtalet är stort!'

Primtalet 1328 är 18. Om man då börjar med vänstra handens tumme på insidan och räknar dess 5 fingrar 3 ggr, får man 5+5+5 = 15, och ytterligare 3 fingrar = 18, så kommer man till långfingret.

sla • so • saman • finþrs • uerþ • og • primtalit •

'Slå så samman fingrets värde och primtalet!'

Worm förmodar själv, att för **finþrs** skall läsas **fingrs**.

Om fingrarnas värde finnes uppgift efter anvisningen om räkningens utförande, vilken uppgift alltså nu må rådfrågas:

þitta • ier • fiagrana • uerþ •

'Detta är fingrarnas värde:

þumbling • kustar • fem • og • tiuhu •

Tummen kostar 25.

nesta • fingr • þumblingi • kustar • þrettan •

Pekfingret » 13.

langustang • att • og • þriatihi •

Långfingret » 31.

nesta • fingr • litla • fingri • kustar • niutan •

Ringfingret » 19.

litla • fingr • kustar • siau •

Lillfingret » 7.

sla • þet • saman • meþ • primtalinu •

Slå ihop det med primtalet!'

Långfingrets värde är 31, primtalet var 18, summan alltså 49.

Om denna summa står nu vidare:

kumr • þar • minna • af • þen • fiauratihi • þa • sla • af • tiu • ok • haf • þet • sum • limnar •'Kommer mindre därav än 40, slå då av 10, och behåll det som återstår!'. Här överstiger summan 40, följande regel är alltså här tillämplig:

kumbr • maira • þen • fiauratihi • þa • sla • af • fiauratihi • ok • haf • þet • sum • yvir • ier.'Kommer mera än 40, slå då av 40, och behåll det som över är!'.

Från summan 49 skall alltså 40 dragas, och resten 9 behållas i minnet.

Därpå föreskrives:

tel • þet • a • liþum • þinum • ok • uet • þann • liþ • sum • tallit • luksa.'Räkna det på dina leder och vät den led, som talet slutas på!'

byria • sa (för **so**) **• tellia •** ᚭ • ᚱ • ᚴ • ᚼ • ᚠ • ᚢ • ᚦ •'Börja räkna så: **o • r • k • h • f • u •**þ!', d. v. s. dagrunorna, motsvarande bokstäverna D E F G A B C.

byria • a • þumblingi • innan • handa • ok • tel • so • et • þu • kumbr • til • uata.'Börja på tummen på insidan av handen och räkna, så att du kommer till det våta!'

iera • uata • sunnudahr • þa • ier • þar • pashdahr • 'Är på det våta söndagsbokstaven, då är där påskdagen'.

ier • ai • a • uata • sunnudahr • þa • tak • nesta • sunnudah • eptir • uata • þa • ier • þar • paska • dahr •'Är ej på det våta söndag, tag då nästa söndag efter det våta, då är där påskdag!'

För utförandet av denna räkning på lederna finnas insidan och utsidan av en hand uppritade, se fig., på vars fingrars leder runorna satts i den ordning, man skall räkna. Handens runor äro 35, lika många som antalet dagar, på vilka påskdagen kan inträffa.

Worm, Fasti danici: Bilder från runkalendern av 1328: Solcykelns söndagsrunor och handens insida. Måncykelns gyllental och handens utsida.

Dessa teckningar utvisa, att tummen antages hava 3 och de övriga fingrarne 4 leder var, att man börjar med tummens spets och räknar dess leder inåt, varemot övriga fingrars leder räknas utåt. Från lillfingrets spets inuti handen fortsättes med pekfingrets innersta led utanpå, varefter räkningen avslutas med lillfingrets spets utanpå, vars runa ᚦ = C är dagbokstav 25 april, sista möjliga påskdagen, vilken dag i kalendern har det namn **litli • gangdahr** 'lilla gångdagen', som står skrivet långs utsidans vänstra sida.

Till vänster om handens insida står **• kuindil • me •** 'Kyndelsmessan', 2 febr., som i kalendern har dagrunan ᚱ **r** = E, till vilken runa på tummens andra led namnet alltså hör. Då 1 febr., före vilket datum fastlagssöndagen aldrig kan inträffa, och 22 mars, som är påskdagens tidigaste datum, hava samma dagruna ᚮ **o** = D, antydes uppenbarligen genom

• kuindil • me vid ᚱ **r** = E, att händerna på samma sätt som för påsk kunna användas för uppsökande av fastlagssöndagen och därmed fastans riktiga begynnelse, ehuru täxten ingenting därom nämner. Jfr, hurusom kalendern hade en inre rad gyllental för uppsökande av fastlagssöndagen liksom för påsk. Vid ᚼ **h** = G inuti står **mariu • m •** 'Maria messa', som kalendern upptager vid denna dagruna d. 25 mars.

Det tal, som i det antagna exemplet 1328 skulle hållas i minne, var 9, och om detta tal på angivet sätt räknas på lederna, kommer man till ᚱ **r** = E på långfingrets insida, vilken led alltså skall vätas till vidare undersökning.

Då nu den tidigaste påskdagen 22 mars betecknas med ᚮ **o** = D på tummens spets, utmärker sålunda det funna ᚱ **r** = E, som är det andra efter 21 mars, den 30 mars. Då 1328 har söndagsrunorna ᚦ ᚢ = CB, är 30 mars icke sönd., varför påsk skall inträffa påföljande söndag B 3 apr., såsom ock fallet verkligen var.

Anvisning om räkning på fingrarne för att finna påsken gives ock i Tabula cerei paschalis av 1344 (Sv. dipl. 2, s. 1 f.), och andra delen av Rimbegla ägnas hel och hållen åt kalendariska räkningar med fingrarnes tillhjälp.

*

2. Primstaven.

Medeltidens handskrivna kalendarier voro säkerligen inskränkta till kyrkan och de förnämares krets, den större allmänheten begagnade sig av primstaven eller runstaven, av vilken kalender massor exemplar bevaras i vissa museer och i enskilda samlingar. Namnet primstav har vidsträcktare betydelse och omfattar alla kalendarier med gyllental, som icke äro handskrivna utan ristade i trä, sten, metall, ben o. s. v., vanligen på en stav eller käpp, stundom ock i form av skivor eller på varjehanda redskap och bohagsting m. m.; oegentligt brukas det även om sådana utan gyllental. Runstav är åter det slag av primstavar, vars tidskiftestecken utgjordes av runor, ty de kunde också på primstavarne vara blotta streck eller andra tecken. Primstav kan således alltid brukas för. runstav men icke alltid tvärtom.

En stor del av förefintliga runstavar komma oss dock icke vid i detta sammanhang, enär de utgöra en nyare tids efterbildning av den äldre runstaven. Rå 1600-talet uppmuntrade man skärning av runstavar, och ett kungl. brev av 5 juli 1684 befriade till och med de däri mest beprövade från utskrivning och skatt. Prof. S. Krook gav 1690 i *Swenskt åg Runskt Calendarium, som visar nytänningen intill år 1840* gyllentalen den plats, de borde ha för att utvisa de verkliga månskiftena. Emedan julianska året var för långt, hade de verkliga månskiftena kommit fyra dagar före de i kalendern angivna. Detta fel beriktigade enligt Maillard hos L. Dumuys, Mémoire sur un Calendrier scandinave en caractères runiques, Orléans 1907, s. 48 de romanska folken genom att börja med dagen, som i julianska kalendern hade årets gyllental, och räkna tillbaka en dag för var stavelse i satsen: *Nova luna hic*, då *hic* utvisade den verkliga nymånaden. I det ovan s. 9 nämnda kalendariet i cod. Lincop. n:r 17 från 1400-talet finnes felet rättat i en rad med titeln Nytendelse, Tendelsedagha, Ny(ss)dagha, Dies incensionis men med fem dagars avstånd från gyllentalet, som alltså icke får medtagas, då man räknar tillbaka med *Nova luna hic*.

Under denna rad står en annan, som angiver: Hore incensionis, nyss thimane. Förklaring över runstaven • **kuindil • me** vid ᚱ **r** = E, att händerna på samma sätt som för påsk kunna användas för uppsökande av fastlagssöndagen och därmed fastans riktiga begynnelse, ehuru täxten ingenting därom nämner. Jfr, hurusom kalendern hade en inre rad gyllental för uppsökande av fastlagssöndagen liksom för påsk. Vid ᚼ **h** = G inuti står **mariu • m •** 'Maria messa', som kalendern upptager vid denna dagruna d. 25 mars.

Det tal, som i det antagna exemplet 1328 skulle hållas i minne, var 9, och om detta tal på angivet sätt räknas på lederna, kommer man till ᚱ **r** = E på långfingrets insida, vilken led alltså skall vätas till vidare undersökning.

Då nu den tidigaste påskdagen 22 mars betecknas med ᚭ **o** = D på tummens spets, utmärker sålunda det funna ᚱ **r** = E, som är det andra efter 21 mars, den 30 mars. Då 1328 har söndagsrunorna ᚦ ᚢ = CB, är 30 mars icke sönd., varför påsk skall inträffa påföljande söndag B 3 apr., såsom ock fallet verkligen var.

Anvisning om räkning på fingrarne för att finna påsken gives ock i Tabula cerei paschalis av 1344 (Sv. dipl. 2, s. 1 f.), och andra delen av Rimbegla ägnas hel och hållen åt kalendariska räkningar med fingrarnes tillhjälp.

*

2. Primstaven.

Medeltidens handskrivna kalendarier voro säkerligen inskränkta till kyrkan och de förnämares krets, den större allmänheten begagnade sig av primstaven eller runstaven, av vilken kalender massor exemplar bevaras i vissa museer och i enskilda samlingar. Namnet primstav har vidsträcktare betydelse och omfattar alla kalendarier med gyllental, som icke äro handskrivna utan ristade i trä, sten, metall, ben o. s. v., vanligen på en stav eller käpp, stundom ock i form av skivor eller på varjehanda redskap och bohagsting m. m.; oegentligt brukas det även om sådana utan gyllental. Runstav är åter det slag av primstavar, vars tidskiftestecken utgjordes av runor, ty de kunde också på primstavarne vara blotta streck eller andra tecken. Primstav kan således alltid brukas för. runstav men icke alltid tvärtom.

En stor del av förefintliga runstavar komma oss dock icke vid i detta sammanhang, enär de utgöra en nyare tids efterbildning av den äldre runstaven. Rå 1600-talet uppmuntrade man skärning av runstavar, och ett kungl. brev av 5 juli 1684 befriade till och med de däri mest beprövade från utskrivning och skatt. Prof. S. Krook gav 1690 i *Swenskt åg Runskt Calendarium, som visar nytänningen intill år 1840* gyllentalen den plats, de borde ha för att utvisa de verkliga månskiftena. Emedan julianska året var för långt, hade de verkliga månskiftena kommit fyra dagar före de i kalendern angivna. Detta fel beriktigade enligt Maillard hos L. Dumuys, Mémoire sur un Calendrier scandinave en caractères runiques, Orléans 1907, s. 48 de romanska folken genom att börja med dagen, som i julianska kalendern hade årets gyllental, och räkna tillbaka en dag för var stavelse i satsen: *Nova luna hic*, då *hic* utvisade den verkliga nymånaden. I det ovan s. 9 nämnda kalendariet i cod. Lincop. n:r 17 från 1400-talet finnes felet rättat i en rad med titeln Nytendelse, Tendelsedagha, Ny(ss)dagha, Dies incensionis men med fem dagars avstånd från gyllentalet, som alltså icke får medtagas, då man räknar tillbaka med *Nova luna hic*. Under denna rad står en annan, som angiver: Hore incensionis, nyss thimane. Förklaring över runstavenmeddelades i 1728 års almanacka, en *Undervisning om Runstafven* upplades 1742, 1743, 1748, och runstaven utgavs i kopparstick 1755 av S. J. Digelius men med gyllental lämpade efter nya stilen.

Runstavar av gamla stilen, beriktigade efter prof. Krooks beräkning, hava alltså gyllentalet 19 den 1 jan., 8 den 2 jan., runstavar enligt nyare stilen gyllentalet 9 den 2 jan. för 1700-talet, gyllentalet 1 vid 1 jan. för 1800-talet.

Det är emellertid även ovisst, om någon av de runstavar av gamla stilen, som icke sålunda blivit rättade, äro äldre än reformationen, men även om intet exemplar skulle vara i behåll från medeltiden, måste dock den medeltida runstaven haft väsentligen samma inrättning som denna klass av runstavar. De hava gyllentalet 3 vid 1 jan.,

sällan mindre noggrant vid 2 jan., gyllentalet 1 vid 23 jan. och börja med 14 apr., 14 okt., 25 dec. eller 1 jan.

De förnämsta arbetena om primstaven äro följande: O. Worm, *Fasti danici*, Hafniæ 1626, 2 uppl. 1643, J. Liljegren, *Runstafven och dess Sinnebilder* samt *Påskdagstafla för 1000 år*, Stockholm 1829, sedan inarbetad i *Runlära* Sthlm 1832, samt E. Schnippel, *Ueber einen merkwürdigen Runenkalender (sog. Rimstock oder Primstab) des Grossherzoglichen Museums zu Oldenburg*, Oldenburg 1883, vilka här citeras blott med författarens namn. Schnippel giver s. 108 f. en förteckning över litteraturen i frågan, vartill nu ytterligare kan fogas: P. G. Vistrand, *Tvänne runstafvar i Nordiska museet* i Samfundets för nord. museets främjande meddelanden 1889, utg. af A. Hazelius, och *Förteckning öfver runstafvar, tillhörande Nordiska museet, 1. Runstafvar från Dalarne*, ib. 1890, s. 40 f., S. Bugge och H. Geelmuyden, *Worm's norske Runekalender* i Norges Indskrifter, med de ældre Runer, bd. 2, s. 478 f.Med alldeles samma former av dagbokstäver och gyllental som Worms norska runkalender finnes i Nordiska museet i Stockholm med nr 37685 en primstav av trä från Ringebo præstegjæld, Gudbrandsdalen, Norge. Ena ändan är i senare tid formad till ett handtag, varvid en del av kalendern bortskurits. Primstavens ena sida är sommarhalvan i två rader: 14 apr.—13 juli, 14 juli—13 okt., den andra vinterhalvan: 14 okt.—13 jan., 14 jan.—13 apr., dock äro somliga av dessa tidpunkter genom borttäljningar eller eljest oklara. Primstaven bär årtalet 1695, men är antagligen äldre, enär detta står inskuret upp och ned i förhållande till den kalendariska ristningen. Att, som Bugge gör, antaga förbindelse mellan gyllentalen i Worms norska runkalender och de äldre runorna och att tillika inlägga språklig betydelse i dessa gyllental anser jag alldeles oberättigat., B. Olsen, *Stedsevarende kalendere i Lunds Kulturhistoriske museum* i Kulturhistoriska meddelanden 1904 och L. Dumuys, *Mémoire sur un calendrier scandinave en caractères runiques*, Orléans 1907. Det är från Liljegren och Schnippel, som jag hämtat hittills anförda uppgifter om primstaven.

Primstaven är alltså intet annat än den julianska kalendern, uttryckt med samma runor som i den forngutniska runkalendern 1328 eller medelst andra tecken.

En fullständig primstav består av tre rader: den mellersta innehåller dagtecknen, under den stå gyllentalstecknen och över den sinnebildliga tecken för att antyda helgerna; sålunda antyder t. ex. 13 jan. ett omvänt dryckeshorn, att »tjugondag Knut kör julen ut», ett blåshorn 3 febr. helgonet Blasius fest, vars namn man satte i förbindelse med verbet 'blåsa', vid 10 aug. Larsmässa står det halster, varpå helgonet stektes, vilket av allmogen omtyddes till en harv, som skulle antyda tiden att göra i ordning trädet för höstsådden. I avseende på helgondagarnes antal och beteckning visa de olika primstavarne stor växling, alla innehålla icke heller alla dessa tre slag av uppgifter utan somliga endast dagtecken, utan att man har rätt att sluta, att de ofullständigare skulle vara äldre än de fullständiga.

Runstavens ålder har varit föremål för olika uppfattning. Att den tillhör katolska tiden, även om intet exemplar skulle därifrån vara bevarat, är säkert genom det vittnesbörd, som Olaus Magnus, *Hist. gent. septentr. I*, kap. 36 (se Liljegren, *Runlära*, s. 206, not 9)

avgiver om svenska allmogens skicklighet att handhava runstaven, vilken förtrogenhet förutsätter lång övning. Att runstaven tillhör katolska tiden, har väl icke heller av någon betvivlats, meningsskiljaktigheten rör sig därom, huruvida den är äldre än kristendomen. Ännu Liljegren anser *Runlära* s. 203 f., att runstaven, sådan vi känna den, visserligen är av kristen upprinnelse men att det självständiga sätt, varpå den återger julianska kalendern, och den förtrogenhet med dess bruk, som berättas om allmogen i alla de nordiska länderna, måste anses tyda på något motsvarande hjälpmedel för tideräkningen även hos de hedniska nordborna. B. Olsen, 1, s. 76 säger de äldsta runstavarne på danska nationalmuseet vara märkta år 1437 och 1457; i statens hist. museum i Stockholm har jag icke funnit några med årtal före reformationen.

Med runstav menas emellertid just den julianska kalendern i runor, som ju icke kan hava funnits i norden före kristendomen, och det synes riktigast att först söka utreda dess ålder, innan man går att undersöka, om den möjligen haft föregångare.

Gyllentalen i runor torde tidigast förekomma å dopfunten i Bårse på Seland i Danmark, som L. Wimmer, De danske runemindesmærker 4: 1, s. 106 hänför till början av 1200-talet. Då namnet på funtens mästare Bondo Friso säkerligen i förkortningen **bo: fris:** förekommer i runinskriften på Björksta kyrkdörr i Västmanland, har jag i Aftonbladet d. 2 apr. 1904 förmodat, att gyllentalen runt kanten på en handkvarn av sten i Västerås museum från Sevalla s:n ett stycke norr om Björksta härröra från samma ristare, då vi alltså även i Sverge skulle ha gyllental av samma ålder. D:r E. Ekhoff och O. Janse, som jag rådfrågat, tro dock, att Björksta kyrkodörr tillhör 1300-talet och tvivla även på att Bårse-funten är så gammal som början av 1200-talet.

I den forngutniska runkalendern av 1328 förekommer en påsktavla för de 19×28 = 532 åren 1140—1671, vilken sålunda innehåller samma dagrunor och gyllental i runor som runstaven. Året 1140 är bestämt genom gyllentalet 1 och söndagsbokstäverna GF. Schnippel framhåller s. 29, att medeltidens påsktavlor bruka vara uppkomna det år, varmed de börja, men att denna icke med säkerhet kan sättas till 1140, då 1140 är det första året av en 532-årig påskcykel och alltså en given början. Visserligen har 1140 söndagsbokstäverna GF, icke A, som Schnippel säger, men det är en lämplig utgångspunkt genom sammanträffandet av gyllentalet 1 och konkurrenten 1 samt epactæ nullæ. Dessa tal sammanträffa emellertid flera andra år, t. ex. 855, 950, 1045, men dessa hava söndagsbokstaven F, och då en påskcykel i anslutning till Beda borde ha börjat med 1064 (se ovan s. 7) så torde påsktavlan i runor verkligen hava uppkommit c. 1140. Däremot talar visserligen i någon mån det av Schnippel s. 27, not 1 framhållna förhållandet, att i norden att sluta av Script. rerum Danic. (Langebek etc.) och Suecicarum (Fant etc.) kalendrar med gyllental först förekommo under loppet av 1200-talet, men om påsktavlan i runor hade uppgjorts så sent, vore det dock underligt, att man medtagit 50—100 år av den tid, som gått. Några få år av det förflutna kan man ju alltid tänka sig medtagna för att vinna lämplig utgångspunkt, särskilt som man väl måste fatta påsktavlan i runor som en översättning av en c. 1140 uppgjord med latinska bokstäver.

Under 1100-talet finnes verkligen ett bestämt tillfälle, då runstaven kan tänkas uppkommen. År 1152 ankom kardinalbiskopen av Albano Nikolaus till norden för att som påvlig legat ordna dess kyrkliga förhållanden. Han besökte först Norge, varest han 1152 upprättade ärkebiskopsstolen i Nidaros och begav sig sedan till Sverge, där han på ett möte i Linköping 1152 förmådde svenskarne att betala peterspenningen.

Det synes då mycket tänkbart, att kalendern varit ett av de kyrkliga förhållanden, som legaten ordnat, ehuru denna detalj av hans verksamhet icke kommit till vår kunskap;man känner i det hela icke enskiltheterna i hans verksamhet (P. A. Munch, Det norske folks historie 2, s. 869). Kardinal Nikolaus, som var en angelsaxare av låg börd, har velat sprida kunskap om de kyrkliga högtiderna till folket och uppdragit åt någon klerk att överflytta den julianska kalendern till runor, med vilka folket var förtroget, och så blev runstaven uppfunnen.

Uppfinningen av runstaven på kardinal Nikolaus tillskyndan bör hava skett i Trondhjem, söm han först besökte. Därmed stämmer den märkliga uppgift, som Finn Magnusson, Edda Sæmundar hins Froda III, Havniæ 1828, s. 1029, på tal om runstavar meddelar ur obekant källa, nämligen att prototyper till dessa kyrkliga kalendrar under katolska tiden bevarades i domkyrkorna, t. ex. i Nidaros i Norge.

För att få tecken för de 19 gyllentalen måste de 16 runorna ökas med 3 nya tecken 17 ᛮ árlaug, 18 ᛯ tvímaðr. 19 ᛰ belgþor(n), och dessa tecken skulle kunna giva upplysning om runstavens uppkomst, om deras ursprung kunde spåras.

Finn Magnusson, Annal. f. nord Oldkynd. 1846, s. 291 f. tolkar ᛮ árlaug som stunget **d**, vilket vanligen har formen ᛑ, och säger det stundom brukas så på Island, tolkar ᛯ tvímaðr som den anglosaxiska **g**-runan X och ᛰ belgþor som stunget **e** ᛂ, som understundom har formen ᛰ. Finn Magnussons tydning av árlaug och belgþor synes sannolik, den av tvímaðr kan icke gärna vara riktig, då anglosaxiska runraden vid tiden för runstavens uppkomst svårligen kunde öva någon inverkan. Då árlaug ter sig som en modifikation av runradens tredje runa från slutet ᛚ **l**, är tvímaðr troligen en sammanställning av de båda sista ᛘ **m** och ᛦ **y**.

För att få upplysning om, huruvida förhållandena i norska ruinskrifter stödja eller vederlägga min förmodan om runstavens uppkomst 1152, har jag vänt mig till universitets-stipendiaten M. Olsen i Kristiania, som benäget

meddelat, att från norska runinskrifter intet kan anföras däremot, om man blott vill antaga, att ᚯ belgthor är tecken för dift. **ey**, ty som sådant förekommer belgthor från c. 1200 eller tidigare och nämnes i den tredje grammatiska avhandlingen i Snorres Edda (Bj. Magnússon Olsen, Den tredje og fjærde grammatiska Afhandling i Snorres Edda, s. 48), varemot runan i betydelsen **e** i Norge tillhör 1200-talet och senare tid. Runstavens runformer 4 ᚮ **o**, 8 ᚿ **n**, 10 ᛆ **a** och 12 ᛐ **t** äro de vanliga i Norge på 1100-talet, och ᛑ **d** förekommer där c. 1200.

Vad som är i behåll av norsk runristning, leder alltså icke runstavens tre sista gyllentals förutsättningar fullt så långt tillbaka som 1152. Då emellertid de flesta ristningarne äro i sten, kan det tänkas, att dessa tidigare utbildats vid skärning i trä, och påsktavlans början med 1140 skulle, som ovan påpekats, stå väl tillsammans med runstavens uppfinning 1152.

En levande bild av vår allmoges forna förtrogenhet med runstaven giver oss följande berättelse av O. Rudbeck i Atlantica II, s. 633, som ock är av vikt för runstavens historia:

»Men lyckan gaff sig lijkwäl an/ att i Distingzmarknadē kom en gråhårad Bonde/ sälliandes Bast/ som wiste mig berätta om ett och annat på Runstafwen/ så och att Distingzfylle war nu omlupit med Auni/ och at det nu skulle falla på en annan dag hwart 19 År/ och det i 300 och någre År. Jag frågade honom huru de kunna achta och märckia detta/ och huru de wetta när nytänning är/ emedan all nytänning sällan sees första dagen/ ja stundom intet för än dhen 2 och 3 Dagen. Han swarade at de i all nytänning rätta sigh efter Fylle. Nembligen/ om de see wijd klar Himmel/ att Solen när hon up eller nedergår wid skogen/ Månan står twert emot i öster eller wäster rätt i Skogsskatorna/ då räkna de Fylle/ och 14 dagar effter dagen/ intet inräknandes dhen dagen/ så hafwa dhe nytänning/ eller om de see månan stå mitt uti natringen/ när Solen up eller nedergår/ så är det rätt i fylle. Natringen kalla de en Gullrödbleek ring på himmelen/ som skillier den mörcka blå delen på Himmelen/ som alltijd bliffwer effter Solens nedergång större och större/ och skillierHimmelen från den liusa blå delen/ hwilcken åter om Morgon skillier Morgonrödnan från den mörckblå delen/ och då blifwer allt mindre och mindre/ men see dhe intet Månan på dhen Dagen Fylle är/ uthan på någon Dagh förr eller effter/ och Solen tillijka är uppe på Himmelen/ så mäta dhe med SpanFsv. *span* f. längdmått, motsvarande avståndet mellan spetsarne av tummen och pekfingret, långfingret eller lillfingret, då de äro utspärrade. Rudbeck menar därmed avståndet mellan tummen och pekfingret./ dhen dhe och kalla Hanefiäät/ hur många Span Sohlen är från Månan. Är Månan i Öster och Solen i Wester/ och 4 Span från Solen/ så räkna dhe 4 Dagar ifrån dhet Nytänningen war/ och är Solen i Öster/ och Månan Wester/ och finnes 4 span dhem emellan/ så är 4 Dygn sedan Fylle war. Och således så många Spän så många Dygn räkna dhe Ny eller Nedan ifrån Sohlen. Jag kunde intet dhetta troo/ förr än iag sielff tillijka medh andre straxt i fölliande Dagar sådant försökte/ och fann med förundran dheras uhrminnes gambla öfwande *(Praxin)* huru wähl den instämbde. — Jagh fick dher igenom Vnderrättelse/ hwadan dhet gambla Ordspråket är/ att man säger om Winteren/ när Solen igenkommer/ att hon nu haffwer stijgit ett Hanefiät/ ty iag lät straxt springa een Tupp i Sniön/ och fann att hans Fiät war och een Span; hwarföre och Hanen iblandh Juletecknen införes.» (p. 635:) »Sedan frågade iagh honom/ huru dhe komma att uthräkna Månans Ny och Fylle hwart Åhr/ och dhes omväxling på hwart 19 Åhr. Dher på han swarade att dhe hafwa ett gammalt Ordhspråk/ hwarigenom dhe uthräkna allt dhetta. Nembligen: Tungle skiuter tolff och Tiog under *Auni*. Dhetta kunde iag intet straxt förstå/ förr än iagh måste få Vthtydningh aff honom/ säyandes: När Månan dhen första Dagen i första Åhrs Månaden aff 30 Dygn/ är i Ny/ så springer han på dhet andra Åhret 20 Dagar fram/ och åther på dhet tridie Året 12 Dagar/ ifrån dhen Dagen tillbaka/ och åter på fierde Åhret ifrån den dagen 20 Dagar fram/ och åther på dhet femte Åhret 12 Dagar tillbaka/ åther på dhet siette Åhret 20 Dagar fram/ men då faller Ny i dhen andra Månaden/ dherföre om man will wetta Nytänningen i dhet Åhret på första Månaden/ så räknar man hans språngh tillbaka 12 Dagar/ och således giör man hwar gång dher han finnes willia stijga i dhen andra Månaden/ farandes så fort i 19 Åhr/ så tager man på dhet 20 Åhret honom åther igen på 1 Dagen i Månan/ och då begynner man räkna Åhrtalen på nytt; och effter dhenna hans gångh och språngh äro Runebokstäfwerna uthsatte på Runstafwen. Men/ frågade iag/ hwadh *Auni* hade att betyda. Han swarade: *Auni* war een wår Kungh i Swerige som leffde i 300 Åhr/ och inom hans ålder bytte Månan een Dagz omlopp tillbaka/ såsom nu i dhetta Åhr är skett. Jag frågade honom huru

de kunna wetta om dhenna 300 Åhrs omlopps omskifftning till een Dagh. Han swarade at min Fars Fars Fader som min Runstaaff eegde/ han uthmärckte medh een halff Måna dhen Dagen och Bokstafwen/ på hwilken Distingen inföll/ från Solens Åhrs första Dagh/ och från Gemena åhrs Dagen Juledagen/ och hwad åhr dhet war/ och att nu äro 300 och någre åhr förflutne/ och dher aff sågh iagh att Månan een Dagh moste hafwa skrijdit fram/ effter nu hans Distingz Fylle är fallit på Pålsmässodagen/ som war dhen 25 *Ianuarii* i dhetta åhr 1689. Jagh frågade honom hwarföre icke Distings Tunglet hoos oss är kastadt tillbaka/ efter såsom Julehälgen i Christendomen är kastadt tillbaka. Då swarade han/ att wåre Fäder hafwa det intet welat/ ty då kunde wij intet wjsa wåra Runestaafwars ållder aff Månans gångh moth Sohlen/ eller huru länge wj hafwa bodt uthi Swerige. Jag hade intet förmodat ett sådant swar af een Bonde/ iagh weet intet om iagh dhet kunnat fått aff dhe Atheniensers hela höglärda Skola».

Julianska kalenderns gyllental stämma rätt väl med gubbens regel: Tungle skiuter tolff och Tiog under *Auni*, i det 3 står 1 jan., 4 vid 20 jan., 5 vid 9 jan., 6 vid 28 jan,, 7 vid 17 jan. och för 8, som skulle komma i febr., om man ginge 20 d. fram, går man i

stället tillbaka, och 8 står vid 6 jan. o. s. v. Språnget framåt är nämligen 19 d. och tillbaka 11 d.

Regelns förbindelse med kg. Aun den gamle beror emellertid på lärdom, som dunstat ut från universitetsstaden. Jag förmodar, att orden »under Auni» härröra från fsv. *undir radhunni* 'under raden', d. v. s. under raden av dagrunor, där gyllentalen voro placerade på runstaven. Rudbecks sagesman har alltså givit prep. 'under' temporal i st. f. lokal bet. I *radhunni* skulle enligt en i talrika dialekter gällande ljudlag *dh* bortfalla, såsom i dial. *båa* 'båda', och det begynnande *r* sammanföll med slutet av prep. *undir*, och så uppstod »under *Auni*».

Att uttrycket ej mera förstods, innebär, att fornformen bibehållits genom traditionen i regeln, långt sedan den annars antagit annan gestalt *(under raa* l. *rana)* och denna fornform är i sin mån ett intyg på runstavens medeltida ursprung.

Inom fsv. litteraturen förekommer emellertid av ordet 'rad' blott formen *radh*. Best. form. *radhunni* däremot förutsätter en biform *radha*, som i gotländska runinskrifter ofta förekommer i dat. sg. om påsktavlans rader av gyllental, t. ex. Säve 107 **i tretando: raþo** 'i trettonde raden'. Det nsv. talspråkets *hela raddan* 'hela hopen' innehåller samma ords nom. sing.

*

3. Hedniska tidräkningen.

Vid betraktandet av den tidräkning, som kristendomen bragt till vårt land, ligger det nära att fråga sig, vilka förhållanden denna kalender avlöst, huru våra hedniska förfäder räknat tiden.

Denna fråga har senast behandlats av Gustav Bilfinger, *Untersuchungen über die Zeitrechnung der alten Germanen. I. Das altnordische Jahr*. Stuttgart 1899, *II. Das germanische Julfest.* Stuttgart 1901.

Denne författare visar stor beläsenhet och mycken skarpsinnighet i kalendariska ting. Hans resultat är i det hela det, att nästan allt, vad andra forskare hänfört till nordbornas hedniska tidräkning, i själva verket utgör anpassningar av julianska kalendern för praktiska syften och alltså icke är äldre än kristendomens införande. Hedningarnes tidräkning har varit mycket outvecklad.

Huru ett naturfolk utan astronomiska insikter anordnar sin tidräkning, exemplifierar förf., I, s. 50 från malajerna. Malajerna räkna efter skördeår, »taun-padi»; »han har upplevat så och så många risskördar» betyder, att »han är så och så många år gammal», vilket ju livligt påminner om det fornnordiska: »han är så och så många vintrar gammal», blott att en annan utpräglad del av året här betecknar det hela.

Med skördens slut börjar hos malajerna det nya året. Men först då därefter, ena gången förr, andra gången senare, nymånen visar sig, räknar man första månen, andra gången andra månen o. s. v. Så kunna ena gången 12, andra gången 13 nymånar ligga mellan risskördarne, som rätta sig efter sädens mognad och ej efter månfaserna; årets början och månfaserna äro alldeles oberoende av varandra, och man har icke sökt sätta årets längd i förbindelse med ett visst antal nytändningar, vilket Bilfinger kallar ett naturår med månmånader, och ett sådant tror han ock de hedniska nordborna hava haft.

stället tillbaka, och 8 står vid 6 jan. o. s. v. Språnget framåt är nämligen 19 d. och tillbaka 11 d.

Regelns förbindelse med kg. Aun den gamle beror emellertid på lärdom, som dunstat ut från universitetsstaden. Jag förmodar, att orden »under Auni» härröra från fsv. *undir radhunni* 'under raden', d. v. s. under raden av dagrunor, där gyllentalen voro placerade på runstaven. Rudbecks sagesman har alltså givit prep. 'under' temporal i st. f. lokal bet. I *radhunni* skulle enligt en i talrika dialekter gällande ljudlag *dh* bortfalla, såsom i dial. *båa* 'båda', och det begynnande *r* sammanföll med slutet av prep. *undir*, och så uppstod »under *Auni*».

Att uttrycket ej mera förstods, innebär, att fornformen bibehållits genom traditionen i regeln, långt sedan den annars antagit annan gestalt *(under raa* l. *rana)* och denna fornform är i sin mån ett intyg på runstavens medeltida ursprung.

Inom fsv. litteraturen förekommer emellertid av ordet 'rad' blott formen *radh*. Best. form. *radhunni* däremot förutsätter en biform *radha*, som i gotländska runinskrifter ofta förekommer i dat. sg. om påsktavlans rader av gyllental, t. ex. Säve 107 **i tretando: raþo** 'i trettonde raden'. Det nsv. talspråkets *hela raddan* 'hela hopen' innehåller samma ords nom. sing.

*

3. Hedniska tidräkningen.

Vid betraktandet av den tidräkning, som kristendomen bragt till vårt land, ligger det nära att fråga sig, vilka förhållanden denna kalender avlöst, huru våra hedniska förfäder räknat tiden.

Denna fråga har senast behandlats av Gustav Bilfinger, *Untersuchungen über die Zeitrechnung der alten Germanen. I. Das altnordische Jahr*. Stuttgart 1899, *II. Das germanische Julfest.* Stuttgart 1901.

Denne författare visar stor beläsenhet och mycken skarpsinnighet i kalendariska ting. Hans resultat är i det hela det, att nästan allt, vad andra forskare hänfört till nordbornas hedniska tidräkning, i själva verket utgör anpassningar av julianska kalendern för praktiska syften och alltså icke är äldre än kristendomens införande. Hedningarnes tidräkning har varit mycket outvecklad.

Huru ett naturfolk utan astronomiska insikter anordnar sin tidräkning, exemplifierar förf., I, s. 50 från malajerna. Malajerna räkna efter skördeår, »taun-padi»; »han har upplevat så och så många risskördar» betyder, att »han är så och så många år gammal», vilket ju livligt påminner om det fornnordiska: »han är så och så många vintrar gammal», blott att en annan utpräglad del av året här betecknar det hela.

Med skördens slut börjar hos malajerna det nya året. Men först då därefter, ena gången förr, andra gången senare, nymånen visar sig, räknar man första månen, andra gången andra månen o. s. v. Så kunna ena gången 12, andra gången 13 nymånar ligga mellan risskördarne, som rätta sig efter sädens mognad och ej efter månfaserna; årets början och månfaserna äro alldeles oberoende av varandra, och man har icke sökt sätta årets längd i förbindelse med ett visst antal nytändningar, vilket Bilfinger kallar ett naturår med månmånader, och ett sådant tror han ock de hedniska nordborna hava haft.

Bilfinger ib. II, s. 116 f. påpekar, att uti den goda isl. litteraturen vid räkningen efter vintrar icke menades 'år', som hette tolf mánaðir l. tvau misseri, utan verkliga 'vintrar'. Ett stadgande i Grágas (I 35) år 1125 säger den vara

förpliktad att fasta, som föreg. första sommardag (at sumarmálum áðr), torsd. 9—15 apr., varit 12 vintrar gammal. Man skall icke tillräkna honom vintern, om han är så född, att en natt var förbi av ifrågavarande vinter.

Ordet 'år', isl. *ár*, fht., mht. *jār*, g, *jēr*, ags *geár*, avest. *yāre*, fs. *gār (gēr)* torde ock utgöra ett dylikt förallmänligande av en årstid. Kluge EDWb. anser grundbetydelsen vara 'vår', varpå hänvisas av skr. *jaru* 'Frühling', ags. *geár* zuweilen 'Frühling', gr. *ιυρα* 'Jahreszeit, Frühling, Jahr' (*ιυρα ετου* 'die gute Jahreszeit, Frühling, Sommer', Benseler Gr. Wb., pl. 'år'). Ordet *ár* betyder ju ock 'äring'.

Bilfinger II, s. 129 anför andra bevis för att 'år', såsom gr. *ιυρα* brukas i bet. 'die gute, fruchttragende Jahreszeit'. Ags. *geár* förekommer så i Beow.: 'Der Winter schlug das Meer in seine Eisfesseln, bis das neue Jahr in die Well kam' (oð ðæt ôðer geár côm in geardas). I sydtyska Weistümer (uppteckningar av sedvanerätt) förekommer ofta sammanställningen *jar und louprisi* 'sommar och vinter (lövfall)'.

På Island fanns en dubbel tidräkning: för de kyrkliga festerna den julianska, i alla borgerliga ting en egendomlig tidräkning, som enligt isl. tradition var hednisk och även så uppfattas av nyare forskare. Det är B:s uppgift att granska denna uppfattning och dessförinnan, då så ej annorstädes skett, giva en sammanhängande framställning av denna tidräkning. Den borgerliga tidräkningen kallas I, s. 93 landstjórnar-ár (politiskt år) l. búskapar-ár (ekonomiskt år).

Det isl. året sönderfaller i två årstider *(misseri)* på sex månader var: sommar *(sumar)* och vinter *(vetr)*. Sommaren delas i två hälfter: 1) från början *(sumarmál*, 9—15 apr.) till midsommar *(miðsumar, mitt sumar*, 13—20 juli), 2) från midsommar till vintern, som ock delas i två hälfter: 1) från början *(vetrnætr*, 11—18 okt.) till midvinter *(miðvetr, miðr vetr*, 9—16 jan.), 2) från midvinter till sommaren.

Var månad *(mánaðr)* räknar 30 d., blott tredje sommarmånaden 34 (30+4 *aukanætr*). Sommarens månader börja sålunda: 1. *Gaukmánaðr, Sáðtið, Harpa* 9—15 apr., 30 d. 2. *Eggtið, Stekktið* (inhägningstid), *Skerpla* 9—15 maj, 30 d. 3. *Sólmánaðr, Selmànaðr* (fäbodmånad) 8—14 juni, 34 d. 4. *Miðsumar, Heyannir* 14—20 juli, 30 d. 5. *Tvímánaðr* (från vars början två mån. återstå av sommaren, enligt Bilfinger), *Kornskurðarmánaðr* 12—19 aug., 30 d. 6. Haustmánaðr 11—18 sept., 30 d. Vinterns månader hava följande början: 1. *Gormánaðr* 11—18 okt., 30 d. 2. *Frermánaðr, Ylir* 10—17 nov., 30 d. 3. *Jólmánaðr, Hrútmánaðr, Morsugr* 10—17 dec, 30 d. 4. *Þorri* 9—16 jan., 30 d. 5. *Gói* l. *Góa* 8—15 febr., 30 d. 6. *Einmánaðr* (från vars början en månad återstår av vintern, enligt Bilfinger), 30 d. Sommaren har 184 d., alltså 26 v. + 2 d., vintern 180 d., sålunda 26 v. — 2 d., summa 52 v. = 364 d.

Då isl. året är jämt 52 v., faller varje isl. tidpunkt vart år på samma veckodag: *sumarmál* alltid torsd., *miðsumar* sönd., *vetrnætr* lörd., *miðvetr* fred.; jfr s. 4.

Vår *(vár)* och höst *(haust)* voro övergångstider utan bestämd begränsning.

Isl. året är c. 1 1/4 d. kortare än det julianska, och dess dagar skrida därför på 4 år 5 data tillbaka, varför ett periodiskt inskott behöves för utjämning av skillnaden. Då man ville bibehålla det fasta förhållandet mellan veckodagarna och sådana tidpunkter som sumarmál, midsommar, alltingets början o. s. v., sköt man in en hel vecka, då differensen stigit till 7 dagar. Detta inskott kallades *sumarauki* l. *lagningarvika* (jfr *leggia við sumar)* och insköts vid slutet av tredje sommarmånaden, omedelbart före *miðsumar*, så att deöverskjutande dagarna i tredje sommarmånaden *(aukanætr)* och de 7 dagarna av skottveckan följde omedelbart på varandra. Då midsommar alltid var sönd., passade ju bra att då inskjuta en hel vecka framför.

De 28 åren i solcykeln (28 . 365 + 7d. =) 10227 d. innehöllo alltså 35 d. (= 5 v.) mera än 28 isl. år (28 . 364 =) 10192 d.; 5 v. skola alltså, genom inskott av 1 vecka före midsommar vissa år, tilläggas, för att isl. året efter solcykelns slut skall vara på samma tidpunkt som julianska året.

Huvudkällan för isl. tidräkning är *Rímbegla*, utg. av Steph. Biörnonis, Havniæ 1780 och delvis av L. Larsson,

Äldsta delen af cod. 1812 4:to gml. kgl. saml. Kbh. 1883.

Av *Rímbegla* säges med säkerhet framgå, att de 5 inskottsveckorna inskötos år III, VIII, XIV, XX, XXV av solcykeln.

Vid slutet av år III av solcykeln hade alltså den isl. borgerliga kalendern och den kyrkliga julianska kommit på samma ståndpunkt.

Under år IV var skillnaden mellan isl. året, 364 d., och julianska, 365 d., 1 d., under V, som var skottår, växte skillnaden med 2 dagar, blev alltså 3, VI 4, VII 5, VIII 6, år IX, som är skottår, 8 d.

Om skottveckan insköts år IX, som var skottår, kom den för sent, enär redan den nya veckan av skillnaden mellan isl. och julianska året blivit påbörjad med en dag; insköts den vid VIII, var det för tidigt, enär ännu icke 7 dagars skillnad var upplupen. Islänningarne valde den senare utvägen att inskjuta för tidigt.

Därigenom bliva alla data i isl. kalendern, som ju voro bunda vid veckodagar, flyttade ett julianskt datum längre mot årets slut under 8 mån., nämligen 4, 5, 6 sommarmånaderna och 1, 2, 3, 4, 5 vintermånaderna, då den jul. skottdagen år IX tillkom, då man genom dubbelläsning av F 24 febr. återställde förhållandet. Under denna period uppstod ett högst obehagligt undantag från det vanliga förhållandet mellan borgerliga och kyrkliga året, och den kallas därför *rímspillir*, 'kalenderfördärvaren' l. *varnaðarár*, 'året, då män har att taga sig i akt' vid omräkning från den ena kalendern till den andra. Rímbegla uppger med säkerhet, att rímspillir börjar vid midsommar år VIII och upphör vid skottdagen år IX av solcykeln.

Av nedanstående tabell, som jag uppgjort på grund av Bilfingers uppgifter, ses dels, hur skillnad mellan isl. och julianska året uppstod under solcykelns år I—XXVIII och utjämnades genom inskott av en vecka de år, vilkas nummer tryckts med fetstil, dels vilket antal dagar de isl. åren därigenom erhöllo.

Skottår.

Vanliga år.

I

II

III

IV

(4) 5 (364)

6 (364)

7 (371)

1 (364)

V

VI

VII

VIII

(2) 3 (364)

4 (364)

5 (364)

(6) 7 (371)

IX

X

XI

XII

1 (364)

2 (364)

3 (364)

4 (364)

XIII

XIV

XV

XVI

(5) 6 (364)

7 (371)

1 (364)

2 (364)

XVII

XVIII

XIX

XX

(3) 4 (364)

5 (364)

6 (364)

7 (371)

XXI

XXII

XXIII

XXIV

(1) 2 (364)

3 (364)

4 (364)

5 (364)

XXV

XXVI

XXVII

XXVIII

(6) 7 (371)

1 (364)

2 (364)

3 (364)

23 . 364 d. + 5 . 371 d. = 10227 d. = 28 . 365 d. + 7 d.

Det isl. inskottet av en vecka åren III, VIII, XIV, XX, XXV av solcykeln säger Are frode uti *Íslendingabók* hava uppkommit på följande sätt någon gång mellan 950 och 964, alltså c. 960 e. Kr. Då beräknade de visaste män i landet året till 364 dagar, d. v. s. 52 veckor eller 12 mån. på 30 d. var, och 4 d. däröver. Nu märkte de på solens lopp, att sommaren sköt sig allt längre tillbaka mot våren, men ingen kunde säga dem, att året hade en dag mer än 52 v., och att detta vore skulden. En man vid namn Torsten Surt drömde en gång, att han var på lagberget på alltinget och själv vaken, medan hela tingsmenigheten sov, och sedan, att han sov, medan alla vakade, vilken dröm Osvif Helgeson tydde så, att alla skulle lyssna, medan Torsten talade på lagberget, och giva sitt bifall tillkänna, när han teg efter slutat tal. På tinget framställde sedan Torsten Surt från lagberget det förslaget, att man skulle öka var sjunde sommar med en vecka och se till, vad nytta det gjorde, vilket förslag genast antogs till lag. Are påpekar, att efter riktig räkning ett år har 365 d., efter isl. åter 364 d. Om nu efter isl. räkning en skottvecka tillkommer vart sjunde år men icke i julianska kalendern, så bliva 7 år på båda sidor lika. Om åter två skottår

ligga mellan de år, som skola ökas med en skottvecka, måste man göra inskottet redan det sjätte året.

Om denna Ares berättelse vore sann, vore den ett oryggligt bevis för att de hedniska islänningarne ägt en ordnad tidräkning, vars inrättning efter Torsten Surt därmed ock vore känd, varjämte antydningar funnes om dess beskaffenhet före honom. Då nu åter Bilfinger anser, att hela isl.-norska kalendern har kristlig upprinnelse med undantag av skiljandet av två halvår, sommar och vinter, samt räkningen efter vintrar och nätter ävensom några månadsnamn, blir det för honom av vikt att betaga detta besvärliga vittnesbörd från heden tid dess beviskraft. Han framställer huvudsakligen tre invändningar. Den första invändningen, att Are påstår inskottet skola ske än det sjunde, än det sjätte året, ehuru det enligt sakens natur måste företagas än det sjätte året, än det femte, oskadliggör han själv genom antagandet, att isl. språkbruket kunnat likna det latinska, som brukade »septimo quoque anno» i betydelsen »alle sechs Jahre», men han förkastar eget nog denna närliggande förklaring, som Finnur Jónsson i sin anmälan av skriften i *Anz. f. deutsches Altertum* 26 (1900), s. 270 f. bekräftar vara den enda riktiga. Den andra invändningen, varmed Bilfinger söker rubba tilltron till Are, är den, att Osvif Helgeson c. 960 måste hava varit en gosse, vilket F. Jónsson säger vara ett obevisat antagande: Osvif † 1015 i hög ålder och kan alltså 960 mycket väl hava varit c. 30 år. Are härstammade i rak linie från denne Osvif, och berättelsen om Torsten Surt var en familjetradition; en av Ares sagesmän, hans fosterfader Hall i Haukadal, * 996, var berömd för sitt goda minne, och det är alldeles omöjligt, att Are kunnat förlägga något före kristendomens antagande år 1000, som i själva verket skedde efter denna tid.

Den invändningen åter, att ett år på 364 d., som på 28 år avviker från julianska året med 35 d, alltså på 280 år med nära ett helt år, omöjligen kunnat finnas århundraden hos nordborna, godkänner F. Jónsson, som säger Bilfinger hava klart ådagalagt, att det isl. året i våra källor måste vara av tämligen ungt ursprung. Då det heter, att de av solens gång märkte, att sommarens början skred tillbaka mot våren, sluter Bilfinger, att förskjutningen varken varit mycket stor eller helt obetydlig; om den varit t. ex. omkring en månad, skulle införandet av året på 364 d. inträffat c. 25 år förut och höra till den tid, då isl. författningen uppgjordes av Ulfljót och alltinget inrättades, vilket Are beräknar hava skett c. 930. För bestämmande av tiden för alltinget vore en ordnad tidräkning nödig, då detta icke gärna som bygdetingen kunde sammankallas medels budskickning.

Bilfingers tanke, att den isl. kalendern blivit ordnad i sammanhang med alltingetsinrättning förefaller mycket tilltalande. Att. så tidigt åter kunskap om julianska kalendern kunnat komma till Island från Norge, är otänkbart; om man hade anledning antaga sådan kunskap hos isl. kalenderns upphovsmän, måste den härröra från de brittiska öarne, varom dock ingen underrättelse finnes.

Det förefaller dock omöjligt, att julianska kalendern kan ligga till grund för den isländska, såsom Bilfinger antager och I, s. 93 i korthet på följande sätt sammanfattar sin mening: »När islänningarna skilja mellan å ena sidan ett landstjórnar-ár (politiskt år) eller búskapar-ár (lanthushållningsår) och å den andra sidan ett kyrkligt år, är icke denna skillnad att så uppfatta, som om den ena tidräkningen berodde på hedniskt, den andra på kristet ursprung. Förhållandet är fast hellre följande. Efter kyrklig uppfattning skulle sommaren hava börjat med årets faktiska torsdag efter påsk. Denna skiftade emellertid hit och dit inom en tidrymd av fem veckor. Då nu med sommaren också det politiska livet och lanthushållningen tog sin början, skulle alla det politiska livets och lanthushållningens handlingar hava varit underkastade samma skiftningar, för så vitt de skulle bindas vid ett bestämt datum. Man valde därför, för att förhindra detta, en gång för alla den mellersta torsd. efter påsk till sommarens början och vann sålunda fasta data för alla de särskilda momenten av det politiska och ekonomiska livet. Det politisk-ekonomiska året är alltså blott medelgenomskärningen av det kyrkliga året.»

Det synes fast otroligt, att även den visaste islänning, vars tidräkning ju förut skulle hava utgjorts av ett ofullkomligt naturår, skulle kunnat utveckla en så överlägsen självständighet vid tillägnandet av den julianska kalendern, som den av Bilfinger antagna bearbetningen förutsätter. I kristen tid måste ju ock den åtrådda fastheten i tidräkning understundom bliva gäckad, om t. ex. påsken inföll så, att denna torsd., som utgjorde sommarens början, blev skärtorsdag eller annars helig.

Då man nu äger en i sig trovärdig berättelse om en reform av den världsliga tidräkningen på Island i heden tid,

och då uppgifterna om denna reform, rätt fattade, giva den inrättning, som den isl. tidräkningen måste hava haft enligt tab. s. 19, synes intet skäl finnas till tvivel om att denna tidräkning verkligen tillhört Islands hedna tid och icke är någon omedelbar avledning av den julianska kalendern, som användes av kyrkan även på Island.

Därav följer omedelbart, att de hedna islänningarne måste hava känt och begagnat veckan till tidräkning, vilket Bilfinger I, s. 38, 95 säger vara oavgjort, huruvida de germanska folken gjort före kristendomen.

Den isl. tidräkningens tillkomst c. 930 och behovet av reform c. 960 synas mig begripliga, om man antager, att organisationen c. 930 bestått just i att fastslå, på vilka dagar i bestämda veckor det ena eller andra skulle läggas, som förut varit mera obestämt eller alls icke behövt bestämmas, alltså t. ex. att sommarens början skulle vara torsd. nr. 15 (9—15 apr.)., midsommar sönd. nr. 29 (13—20 juli), vinternatten lörd. nr. 41 (11—18 okt.), midvinter fred. nr. 2 (9—16 jan.), alltinget först torsd. nr. 24, senare nr. 25; numreringen är gjord efter jul. kalendern, från isl. synpunkt skulle den utfalla annorlunda. Genom iakttagelse kunde ett folk, som kände veckan, finna, att 52 sådana gingo på ett år; att de icke upptäckte, att året var ännu litet längre, säger ju Are uttryckligen, och det felet var ju orsak till behovet av reform. Med kunskap om de 52 veckorna låg det nära att på angivet sätt bruka dem att finna sig till rätta i året, men förbiseendet av den 365:te dagen hämnade sig snart genom att de numrerade veckodagarne skredo tillbaka i förhållande till årets naturliga tider, vilket fel reformen ville avhjälpa.

Att veckan varit känd hos nordborna i hedna tiden, är i själva verket även ganska sannolikt.

För veckan finnes det, säger T. Mommsen, *Römische Chronologie*, s. 215, ingen annan rationell förklaring än den från månens kvarter. Iakttagelsen av de fyra månfaserna är lika gammal som människosläktet. Månad och vecka äro utan tvivel våra urfäders allra äldsta ordnade tidsbestämning. Så länge tidräkningen bestämdes genom omedelbar iakttagelse av den växande och avtagande månskivan, måste kvarteret, som naturligtvis alltid angavs i hela dagar, växla mellan 7 och 8 dagar, då den synodiska månaden utgör 29 d., 12 t., 44 m., 2,9 s., kvarteret alltså ungefär 7 3/8 d. Veckan på 7 d. är känd i orienten, där intet spår finnes av kvarteret på 8 d., som åter går igen i lat. nundinum, en tid på 8 d. Med 'vecka' menas i denna min skrift uteslutande en tid av 7 d.

Veckans historia är nyligen behandlad i *Zeitschr. f. deutsche Wortforschung* 1 (1900), s. 150 f., där under titeln: *Geschichte der Namen der Wochentage* sex berömda specialister redogöra för veckan på olika språkområden, nämligen P. Jensen för veckan i Ninive och Babylon, Th. Nöldeke hos övriga semiter, A. Thumb hos greker och albaneser, G. Gundermann hos romarne, R. Thurneysen hos kelterna och W. Meyer-Lübke hos romanska folk; en framställning av förhållandet hos egypterna saknas. Rikliga citat ur källorna giver tillika E. Schürer, *Die siebentägige Woche im Gebrauche der christlichen Kirche der ersten Jahrhunderte* uti *Zeitschr. f. die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums*, 6 (1905), s. 1 f. Genom dessa forskares undersökningar är en fast grund vunnen för frågans bedömande.

P. Jensen beriktigar den gängse meningen, att de sju veckodagarne uppkallats efter babyloniers och assyrers sju planeter, så till vida, att han förklarar, att oss bekanta fragment av dessa folks historia visserligen icke vederlägga en sådan åsikt men ej heller bekräfta den, varemot tecken finnas till att de räknat efter femter, avdelningar på 5 d. Planeternas ordningsföljd i Ninive och Babylon är ock en annan, än den veckans dagar förutsätta. Veckan med vilodag i slutet är alltså obekant i Ninive och Babylon, och dess tillvaro osannolik.

Hos israeliterna är däremot enligt Th. Nöldeke veckan urgammal, men namn på dess dagar förekommo icke, de numrerade veckodagarne: sönd.—torsd. = 1—5 i veckan, fred. = aftonen (παρασκευή, vigilia), lörd. = sabbat.

Grekerna delade månaden i 3 dekader eller räknade dess dagar; veckan uppträder först hos de grekiska judarne 200—300 e. Kr., och dessa numrerade dagarne efter judisk sed, vilket ock var i bruk hos de kristna.

Veckodagarnes benämning efter planeter härstammar enligt Cassius Dio (l. Dio Cassius, c. 150—235 e. Kr.) från egypterna och hade på hans tid antagits av alla folk, både av greker och romare, och är troligen produkt av egyptisk-hellenistisk hednisk astrologi.

I Rom är veckan först uppvisad under Augustus, troligen inkommen genom astrologer, ävensom genom judarne,

som redan på Sullas tid funnos i var stad i romerska riket, och *Saturni dies* hos Tibullus (c. 23—20 f. Kr.) är det allra äldsta citat på veckodagsnamn, som finnes; det är troligare, att stället i fråga avser, att astrologerna ansågo denna dag som olycksdag, än att den judiska sabbaten skulle vara åsyftad, se E. Schürer, *Zeitschr. f. die neutestamentliche Wissenschaft* 6 (1905), s. 25.

Veckogudarne: Saturnus, Sol, Luna, Mars, Merkurius, Jupiter, Venus finnas ofta framställda, och, vad viktigt är, en stor rikedom på veckogudsaltare är bekant från Gallien och romerska Germanien, de i Tyskland mest från första hälften av 200-talet.

Den astrologiska uppfattningen, att planeterna härska över var sin timme i tur och ordning, och att härskaren över första timmen tillika är härskare över hela dagen, som räknades till 24 t., har givit upphov till veckodagsnamnens ordning. Den forntida uppfattningen,som redan tillskrives Pytagoras, och som även judarne kände, ordnade planeterna sålunda efter avståndet från jorden, börjande med den avlägsnaste: 1. Saturnus, 2. Jupiter, 3. Mars, 4. Solen, 5. Venus, 6. Merkurius, 7. Månen. Börjar man med Saturnus, så härskar denne över 1, 8, 15, 22 t. av första veckodagen, som alltså är Saturni dag. Som härskare över 23 t. kommer så Jupiter, över 24 t. Mars, över följande dags första timme solen, vilken dag alltså blir solens dag, dies Solis. Fortfar man på detta sätt, uppstår ordningsföljden: 1. Saturnus, 2. Solen, 3. Månen, 4. Mars, 5. Merkurius, 6. Jupiter, 7. Venus som härskare över veckans dagar.

På 100—200-talet börjar veckan med lörd., Saturni dies, på 300-talet med sönd., dies Solis, vilket man tillskrivit kristligt inflytande, men troligen härrör det, säger Gundermann, från den österländska soldyrkans inflytande under 100—300-talet. *Sol* finnes på kejsarmynt från Kommodus till Konstantin, och inskrifter för Sol invictus äro synnerligen talrika; soldyrkan blomstrade i synnerhet under Diokletianus 284—305.

Att nu de hedniska germanerna verkligen brukat de från latinet lånade veckodagsnamnen, därom anför F. Kluge, *Die deutschen Namen der Wochentage* (Wissenschaftliche Beihefte zur Zeitschr. des allg. deutschen Sprachvereins, H, VIII, 1895), s. 89 ett direkt vittnesbörd från den frankiska historieskrivaren Gregorius av Tours på 500-talet, som uppger, att söndagens namn *dies Solis* förblev en egendomlighet för *Barbaries*, d. v. s. de hedniska forntyska stammarne, varemot de kristna frankerna kallade den *dies dominica*, varur fr. *dimanche* utvecklat sig.

Bilfinger 1, s. 12 anför ett bevis för att isl. veckorna räknades med lörd. som första dag, vilket ju i sin mån vittnar om deras ålderdomlighet, då det överensstämmer med den romerska seden före 300-talet.

Då nu från vår tidräknings början till c. 400 norden var utsatt för ett starkt romerskt inflytande av olika slag, se bl. a. O. Montelius, *Sveriges hist.* s. 137, och då veckogudsaltare just förekomma i de delar av romerska riket, som gränsa mot germanerna, vore det snarare underligt, om de nordiska folken gått miste, om veckans kännedom, än att de kommit i åtnjutande av densamma. Veckans korta period medförde en stor fördel vid allehanda tidsbestämmelser, vilket Th. Mommsen, *Röm. Chronologie*, s. 239 säger ock hava varit den egentliga nyttan av det genom hela romerska kalendern löpande nundinum. På detta sätt beräknas även enligt Bilfinger på Island sommarveckor från en torsd., vinterveckor från lörd., och i Norge (1, s. 27), sedan jul. kalendern införts, sommarveckor från F, vinterveckor från G, vilken beräkning Bilfinger 1, s. 27 f. ock återfinner i lapparnes veckoräkning, som måste vara kommen från halvöns germaner.

Även ordet *vecka* självt torde vara ett latinskt lånord i germanska språk. Sådan är visserligen icke den nu. rådande meningen bland språkforskare. F. Kluge, *Etymol. Wb. d. deutschen Sprache*, 6 Aufl., Strassburg 1899, har om ordet följande artikel: »Woche F. mhd. *woche*, ahd. *wohha*, wofür meist mit älterem Vokal *wĕhha*, F. (daneben mit *u* schwäb.-schweiz. *wuch*): eine gemeingermanische Benennung, welche auf einer Grundform *wikôn-* F. beruht; vgl. got. *wikô*, asächs. *wika*, ndl. *week*, angls. *wucu, wicu,* engl. *week*, anord. *vika* F. 'Woche'. Die Annahme, dass lat. *vices* 'Wechsel' als 'Woche' sich bei den Germanen festgesetzt habe, ist unhaltbar; ein dem massgebenden lat. *septimâna* = ital. *settimana*, frz. *semaine* (altir. *sechtman*) 'Woche' entsprechendes Wort

hätte dann bei uns heimisch werden müssen. Für germ. Ursprung des Wortes spricht die frühe Entlehnung ins Finn. (als *wiikko*), sowie das neben angls, *wicu* bestehende *wíce* F. 'Wechseldienst' wodurch Woche als 'Wechsel' wahrscheinlich wird (vgl. Wechsel).»

Got. *wikō* förekommer blott en gång: Luk. 1,8 in wikōn kunjis seinis *εν τη ταξειτης εφημεριας* 'i sitt skiftes ordning' och visar, att ordet förekom även om annan tidsväxling än veckan. Lat. *vicis, vicem, vice* förekommer ofta om tid, tur o. s. v.: mutat terra vices (o: inträder i ett nytt årsskifte), suā quisque vice 'var och en i sin tur', och förmodligen är det abl. *vice*, som lånats av germanerna i sådana sammanställningar som *die Jovis vice quintā* 'på torsd. i femte växlingen (veckan)', *mediā vice* 'onsd., t. Mittwoch', vari de, som ordets bruk i got. visar, voro fullt medvetna, att ordet betydde 'växling'. Då denna betydelse tillhör både det latinska och germanska ordet, synes det rimligare att förklara det senare som lånord av det förra än som en rotvariation därav, som icke är uppvisad med betydelsen 'växling'. Om vecka utan att vara lånord motsvarade l. *vice*, kunde nämligen ljudet *k* enligt ljudskridningslagen icke finnas i båda orden, jfr l. *cornu*, sv. *horn*; den regelbundna motsvarigheten till l. v*ice* finnes i avledningen Wech-sel, fht. *weh-sal*. Av det åtföljande ordningstalet fingo germanerna kunskap, att l. *vice* var fem., varför det bibehöll detta kön i deras språk. Man kunde hava väntat, att det slutit sig till ā-stammar och ej till ōn-stammar, och fht. *wehha* är verkligen både ā-stam och ōn-stam; måhända har ordet fått den väntade utvecklingen hos dem, som bodde närmast romerska gränsen, och först vid förmedlingen från dem till de andra folken hos dessa övergått till ōn-dekl.

De latinska veckodagsnamnen översattes av germanerna så, att *dies Solis* blev fht. *sunnūn-tac*, fs. *sunnun-dag*, ags. *sunnan-dæg*, isl. *sunnu-dagr*, fsv. *sunnu-dagher, synnu-dagher;*

dies Lunæ blev fht. *māna-tag*, ags. *mōnan-dæg*, isl. *mána-dagr*, fsv. *mana-dagher;*

dies Martis blev fht. *Zies-tag*, ags. *Tīwes-dæg;* isl. *Ty(r)s-dagr*, fsv. *tīs-dagher;* t. *Dienstag*, lt. *dingsdag*, holl. *dinxendag* återgår på den gud, vars namn 1883 i norra England påträffats, latiniserat till *Mars Thingsus*, på ett altare, som friser i romerska hären c. 230 rest under kejsar Alexander Severus; Kluge hänvisar härom till Hübner, *Westd. Zeitschr. f. Gesch. u. Kunst*, 3, 120 och Scherer, *Berl. Acad.* 1884, XXVI;

dies Mercurii blev ags. *Wōdnes-dæg*, isl. *Óðins-dagr*, fsv. *Opins-dagher, Opuns-dagher;*

dies Jovis blev fht. *Donares-tag*, ags. *punres-dæg*, isl. *pórs-dagr*, fsv. *pōrs-dagher;*

dies Veneris blev fht. *Frīa-tag*, ags. *Frīge-dæg*, isl. *Frjá-dagr*, fsv. *Frea-dagher*, fgutn. *Fria-dagr*.

De romerska gudanamnen översattes alltså med motsvarande germanska: krigsguden Mars med krigsguden fht. *Zīo*, ags. *Tīw*, isl. *Týr*, dödsguden Mercurius med ags. *Wōden*, isl. *Óðinn*, åskguden Juppiter tonans med fht. *Donar*, ags. *punor*, isl. *pórr* och kärleksgudinnan Venus med fht. *Frīa*, ags. *Frīge*, som motsvarar isl. *Frigg*, av vilken *Freyja* är en senare utveckling. Onsd. har i fht. återgivits med *mittawehha;* gudanamnet finnes mlt. *godens-, gudensdag*, som H. Fischer, *Die Namen d. Wochentage im Schwäbischen*, s, 166, not 6 förklarar som eufemistisk ombildning efter adj. *god* av *Wodanes dag*.

Dies Saturni har icke blivit översatt; dels har det latinska namnet upptagits som lånord i ags. *Sætern-dæg*, ffris. *Saternes-dag*, westfal. *Sāter-dag*, dels har det ersatts av andra ord: fht. *sunnūn-āband, sambaz-tac*, isl. *laugar-dagr, pvátt-dagr*, fsv. *løghar-dagher*.

Ett lån av främmande benämning torde ock det fornbaierska *Er(i)-tac* 'tisdag' vara. Det synes kunna förklaras av det grekiska *ημερα Αρεως*, vilken sammanställning redan gjorts av Schmeller, i vilken genitiv *s* blivit klingande och sedan bortfallit efter vanlig västgermansk regel samt ett omljudsverkande *i* uppstått i den obetonade stavelsen. *Er(i)-tac, Erichtag* räcker enligt Kluge i väster till Ulm, d. v. s. just till den punkt, varifrån Donau var segelbar till den grekiska delen av romarriket. Förklaringen styrkes av att baierska dialekter hava *Pfinztag*

'torsdag', som är uppkommet av grek. *πεμπτη ημερα* 'femte dagen' ochvisserligen icke förekommer före mht. tid och då blott på baierskt språkområde men visar sig som gammalt, enär det deltagit i den fht. ljudskridningen. Härledningen finnes hos Schmeller, Baier. Wörterbuch, I^2, 437.

Att de germanska gudanamnen i veckodagarnes namn verkligen äro översättningar av de romerska, därför talar ock veckodagsnamnens bildning, i det F. Kluge, *Grundriss d. germ. Phil.*, 1 Aufl., I, s. 398 påpekar, att förutom dem sammansättningar med genitiv som första led äro sällsynta på urgermanskt språkstadium.

Bland de nordiska veckodagsnamnen vittna fornformerna av söndag och fredag om lån från västgermanska språk. Till återgivande av *dies Solis* väntar man, att det allmänna isl. *sól*, fsv. *sōl* skulle hava använts i stället för det sällsynta och ålderdomliga isl. *sunna*. Detta kan dock visserligen tänkas hava varit vanligare i äldre tid, men denna förklaring är alldeles utesluten i fråga om fredag, då dess första led är det gudinnenamn, som isl. heter *Frigg*, och alltså måste vara lån från västgermanska språk.

Bilfinger I, s. 42 menar, att isl. *laugar-dagr, pvátt-dagr* 'bad- och tvätt-dag' av sig själva hänvisa på den efterföljande vilodagen och alltså blott kunna hava sin upprinnelse från kristlig åskådning. Detta skäl synes mig av vikt, men då enligt föregående utredning så ej gärna kan vara förhållandet, måste antagas, att lördagen varit 'bad- och tvättdag' redan i hednisk tid, då den var veckans första dag.

Det är nämligen icke heller troligt, att namnen isl. *laugardagr, pváttdagr* i kristen tid utträngt ett äldre namn, som motsvarat *dies Saturni*, ty detta namn borde då vara bevarat. De hedna gudarnes namn syntes prästerskapet anstötliga, och biskop Jón i Hólar (1106—1121) bemödade sig att ersätta dem, så att man skulle kalla sönd. *dróttinsdagr* 'Herrens dag', efter l. *dies dominica*, månd. *annarr dagr viku*, tisd. *priði dagr viku*, onsd. *miðvikudagr*, torsd, *fimti dagr viku*, fred. *fostudagr* 'fastdag', lörd. *laugardagr* l. *pváttdagr*, och lyckades så till vida, att denna serie namn är övervägande i isl. litteraturen, men alldeles uttränga de gamla namnen kunde han icke. Då nu bland de bekämpade namnen ingen motsvarighet finnes till *dies Saturni*, måste man sluta, att åtminstone under hedendomens sista tid ingen sådan funnits.

Då, som Vigfusson *Corp. poet. boreale I*, 428 påpekar, skalderna straxt efter Olof den heliges död 1030 börja angiva, vilken veckodag de besjungna striderna ägde rum, behöver ju detta icke bevisa, att veckodagarnes namn först då kommit i bruk i norden. Vigfusson säger själv, att seden snart försvann, och dess uppkomst är då säkerligen blott ett poetiskt hugskott.

H. Fischer, *Die Namen der Wochentage im Schwäbischen* (Sonderabdruck aus den Württembergischen Vierteljahrsheften für Landesgeschichte, Neue Folge IX. 1900), säger sig s. 195 hava blivit ense med Bilfinger om en medelväg, att germaner, som vid Rhen och Donau kommo i mycken beröring med romarne, kunnat redan före Konstantin få av dem höra dagarnes namn; i affärer kunde tolkning av terminer bliva nödvändig och sålunda dagarnes namn komma att översättas till tyska redan före veckans fasta bruk. Detta är emellertid ingen medelväg utan ett medgivande av veckans lån i urgermansk tid, ty så fort en german förstod ett avtal som t. ex. att betalningen erlägges nästa torsdag eller tredje fred. härefter, så kände han ju veckan så, som jag ovan antagit den känd på Island före tidräkningens ordnande c. 930.

Den isl. tidräkningen i Grågås är ju ock, som Bilfinger 1, s. 9 f. betygar genom rikliga exempel, en datering medels vecka och dag, t. ex. fimti dagr sá, er VI vikur eru af sumri 'den torsdag, då sex veckor gått av sommaren'.

S. 34 anföras ock dylika dateringar, som röra den hedniska sagotiden, och det fallersig svårt att anse dessa tidsbestämmelser senare tilldiktade, då andra detaljuppgifter i sagorna genom grävningar bekräftats. Veckodagsnamn förekomma visserligen icke i dessa uppgifter, om den hedniska tiden, men dessa kunde väl också lättast falla ur minnet; så noggrann tidsbestämmelse ansåg icke sagoförtäljaren behövlig.

Av de s. 18 anförda månadsnamnen begagnas blott *porri, Gói* och *Einmánaðr* vid datering, t. ex. *at fyrstu viku porra* 'i första veckan av Thorre. Sannolikt voro många av dessa i bruk som tidsbeteckningar, innan de

betecknade månader. Så har fallet uppenbarligen varit hos andra folk. Beda omtalar bland anglernas månader: »Junius Lida, Julius similiter» Lida, i fråga om vilket *Lida* han tvekar, om det skall tolkas som 'blid' eller' lämplig för sjöfart'; tolkningen 'blid' om juni och juli är säkert den rätta. Vidare kallades jan. och dec. *Giuli*, och i ett fragment av en gotisk kalender kallas nov. *fruma* (den första) *Jiuleis*, alltså dec. den andra; fragm. har 30 d. både i okt. och nov., jfr isl. första och andra vintermånaden. Detta ord, som i isl. har formen *Ýlir* och börjar 10—17 nov., skulle man då i motsats till *Lida* vänta betyda den 'stränga' årstiden, och F. Kluge, Engl. Stud. 9, s. 311 f. har sammanställt ags. *geohhol, geol*, isl. *jól* 'jul' av **jewla-* med isl. *él* 'storm' av **jehwla-*, avböjande sammanhang med l. *jocus*.

Denna tanke upptager däremot S. Bugge, Arkiv f. nord. fil. 4, 135, som finner osannolikt, att pl. av ordet 'il' skulle brukats som namn på en religiös glädjefest, och antager, att *jul* står i avljudsförhållande till l. *joculus*, vars stam varit brukad om religiösa förhållanden, ty hos umbrerna betecknar *iuka* de högtidliga ord, varmed man hänvänder sig till gudomen. Bilfinger 2, s. 131 utgår åter från Bedas mening, att månaderna Giuli hava sitt namn »a conversione solis in auctum diei, quia unus eorum præcedit, alius subsequitur» (av solens vändning till dagens ökning, emedan en föregår, den andra följer därpå), och sluter, att för Beda ags. *geohhol, geol* alltså haft betydelsen 'vintersolstånd'. Betydelsen är sålunda oklar såväl av högtidens som månadens namn, men så mycket står fast, att månadsnamnet icke från början varit ett sådant utan betecknat en längre obestämd tid.

Om alltså icke månadsnamnen i urtiden alltid utgjort namn på månader, så hava dock månader alltid funnits, ty månen har alltid varit hjälp för tidräkningen, och måne och månad äro ursprungligen olika kasus av samma ord. Men vi känna icke månadernas form före de isl. på 30 d., en på 34, men då dessa månader varken till sin början eller antal dagar stämma med de julianska, måste de antagas uppkomna oberoende av dessa.

Även i Norge uppvisar Bilfinger 1, s. 23 förmedelst en kalender på en träskiva, som finnes avbildad Worm, *Fasti danici*, s. 16 (100) men dock icke säges vara norsk, följande månader: Sommar: 1. 14 apr.—13 maj 30 d., 2. 14 maj—12 juni 30 d., 3. 13 juni—13 juli 31 d., 4. 14 juli—12 aug. 30 d., 5. 13 aug.—11 sept. 30 d., 6. 12 sept—14 okt. 32 d.; Vinter: 1. 14 okt—12 nov. 30 d., 2. 13 nov.—12 dec. 30 d., 3. 13 dec—12 jan. 31 d., 4. 13 jan.—11 febr. 30 d., 5. 12 febr.—13 mars 30 d., 6. 14 mars—13 apr. 31 d.

Bilfinger påpekar, att enligt Finn Magnusson 1800-talets norrmän ännu betecknade 14 juli som midsommar, 13 jan. som midvinter. Denna kalender har alltså 8. 30 + 3. 31 + 1. 32 = 365 d., dock äro 31 dec. och 1 jan. uttryckta genom blott ett A. Dessa solmånader skola vara utan namn, ty de faktiska norska månadsnamnen Torre, Gjö, Krikla l. Kvine o. s. v. anser Bilfinger Aasens uppgifter visa vara månmånader, vilkas inträde berodde på varaktigheten av julens måne, och dessa månmånader skola (1, s. 57) icke vara annat än den jul. kalenderns månmånader, som stå i sammanhang med påsk och fastan.

Då nu i Norge sumarmál är d. 14 april, vinternatten 14 okt. samt även i Sverge den forngutn. kalendern 1328 visar 14 apr. *sumar* och 14 okt. *vintrnat*, så böra åtminstone dessa tidpunkter anses för samnordiska tidsmärken, fast datum på Island växlar försumarmál mellan 9—15 apr. och vinternatten 11—18 okt. genom att de blivit bundna vid viss veckodag.

Något medel måste alltså hava funnits för de gamla nordborna före julianska kalendern att bestämma början av sommar och vinter, låt vara att datum av denna början icke fick den fasthet som sedan, och detta medel kan icke hava varit annat än någon iakttagelse av himmelens företeelser.

En mycket tilltalande lösning av detta slag framkastar Bilfinger 1, s. 50 f. som en möjlighet: »Nach der Angabe Aasens dauert bei der Landbevölkerung Norwegens noch heutzutag die Sitte fort, die Monde zu zählen und zu benennen, und zwar, nach alter Auffassung in der Weise, dass der Mond, der während des Julfestes am Himmel ist, als Julmaane bezeichnet wird, wofern er bis zum Ende des Festes, dem 13. Jultag, dauert; und hiernach richtet sich die Bezeichnung und Berechnung der folgenden. Das ist nun freilich eine christliche Deutung. Allein dem christlichen Weihnachtsfest ging ja in ähnlicher Zeitlage ein altheidnisches Julfest voraus. Die obige

Bestimmung würde ursprünglich von dem heidnischen Feste gegolten haben. Die alten Skandinavier hätten also ihr Jul etwa zur Zeit der kürzesten Tage gehalten, und mit dem nach dieser Zeit zuerst einfallenden Neumond die Reihe ihrer Monate begonnen. Der vierte Neumond — so darf man weiter schliessen — galt dann als Sommeranfang und wurde als solcher einesteils sehnlich erwartet, andernteils, wenn er herbeigekommen war, festlich begangen. Damit steht im Zusammenhang, dass gerade diese drei Monate durch besondere, noch jetzt im Volksmund fortlebende Namen ausgezeichnet sind. Tragen doch diese Monate selbst in Island, wo sie längst keine Mondmonate mehr sind, noch jetzt die Spuren ihres früheren Charakters, sofern die Ausdrücke miðgói, miðþorri für den 15. Tag des betreffenden Monats deutlich noch den Vollmond charakterisieren, während die Bezeichnung, die der 30. Monatstag führt, þræll þorra, þræll gói für den 30. in den hohlen (på 29 d.) Monaten wegfallenden Tag eines Mondmonats ein ganz glücklich gewählter Ausdruck zu sein scheint. Auch zur Erklärung der eigentümlichen Lage der vier Jahrpunkte des nordischen Kalenders, etwa drei Wochen nach den entsprechenden Jahrpunkten des julianischen, könnte die Hypothese geeignet erscheinen, wenn man annimmt, dass in dem Jahre, als die Skandinavier zum julianischen Kalender übergingen, die vier Neumonde, die zur Bestimmung der Jahrpunkte dienten, eben diese Lage gehabt haben».

Bilfinger förkastar denna hypotes, emedan det vore osannolikt, att de gamla månmånaderna hållit sig genom flera sekler, fast de blivit överflödiga genom en bättre tidräkning, och förklarar källan till dessa månmånader vara beräkningen av påsk enligt julianska kalendern. Detta kan emellertid icke vara fallet, då dessa månaders namn Torre, Gjø motsvara de isl. *þorri, Gói*, som säkerligen tillhöra en förkristlig tidräkning. Även i fda. finnes *Tord, To[ø]r(d)måned* 'mars', *Gøj* 'februari' enligt Kalkar, Ordb. til det ældre danske Sprog. Aasens beskrivning på dessa månader, t. ex. »Gjø f. den Nymaane, som kommer næst efter Torren og Tiden derfra til næste Nymaane, omfattende Slutningen af Febr. og en större Deel af Marts (efter Maanskiftets forskjellige Tid)» betecknar just en sådan naturmånad, som den förkristna tidräkningen varit hänvisad till och som allmogens konservatism väl kan tänkas hava fasthållit, långt efter det kristendomen gjort den överflödig, liksom den ju fasthållits ända till vår tid, långt efter det de årliga almanackorna gjort all folkets omsorg om kalendern obehövlig.

Av samma skäl som i Norge (Bilfinger 1, s. 18) erbjuder den fornsvenska litteraturen ringa bidrag till lösningen av frågan om den förkristna tidräkningen, fornsvenskarna daterade efter den julianska kalenderns hälg- och helgondagar. Utom dessa möta i lagar och diplom dels obestämda tidsavdelningar, såsom *antimi, byrgþatimi* 'skördetid', *iulatidh, -timi*'jultid', dels månaden samt veckan med benämningen *siunættinger, siunæter* pl. jämte ett och annat veckodagsnamn, ävensom *vinternat* 14 okt.

Även den forngutniska runkalendern av 1328 kallar 14 okt., Kalixtus, **uintrnat**, 14 april, Tiburtius, **sumar** och antecknar dessutom vid 22 febr., Petri cathedra, **laþih**, 'vår', 25 maj, Urbanus, **seþir sumar** 'såning, sommar', 21 aug., Epifanius, **haust** 'höst' och 23 nov., Klemens, **uittr** 'vinter'.

Årets tudelning i vinter och sommar är alltså densamma som i Norge, vilken torde kunna anses som urnordisk. Därjämte har en fyrdelning tillkommit, som Bilfinger 1, 77 behandlar och uppkallar efter Isidorus av Sevilla † 636, ehuru han omtalar, att den förekommer redan hos Q. Cicero. Detta systems ursprungliga data voro visserligen 22 febr., 24 maj, 23 aug., 25 nov., men dessa data flyttades till närmaste helgondag, då ju folket var vant att räkna efter sådana; höstens början brukade dock förläggas till 24 aug., Bartolomeus.

Calendarium för Upsala Ärke-Stift, från år 1344 i Sv. Dipl. 2, s. XI f. har av fyrdelningen: 25 maj *estas* 'sommar', 22 aug. *autumpnus* 'höst', 23 nov. *hyems* 'vinter'; vårens början 22 febr. är alltså uteglömd. Däremot sakna 14 april och 14 okt. beteckning.

Liksom den Isidoriska fyrdelningen av året i den forngutniska runkalendern av 1328 förekommer jämte den germanska tudelningen i vinter och sommar, så finnas enligt E. Hammarstedt, *Om en fornnordisk tredelning* uti *Svenska fornminnesföreningens tidskr.* 11 (1901), s. 246 f. spår av en äldre tredelning av året, som kanske återgår på den urgermanska, som Tacitus omnämner, då han säger germanerna endast ha begrepp och namn för vinter, vår och sommar. Från 13 dec, Lucia, till 14 apr., Tiburtius, är ett tredjedels år, som skulle motsvara Tacitus *hiems*

med mitten d. 10 febr., Skolastika, vid vilken tid han förmodar, att disatinget i Uppsala ursprungligen firats, vilket vinner stöd av att lapparne, som lånat sin tidräkning av nordborna, förlägga midvintern till 8 febr., se K. B. Viklund, *Om lapparnes tidräkning* i *Nord. museets meddelanden* 1895 och 1896. Från 14 apr. till 15 aug., Mariæ himmelsfärd, följde andra årstiden, hos Tacitus *ver*, med mitten 15 juni, Vitus, och från 15 aug. till 13 dec. den tredje årstiden, Tacitus *æstas* med mitten 14 okt., Kalixtus.

Något fornt föreligger säkerligen i den tid på fem dagar, som uttryckes genom fsv. *fæmt*, isl. *fimt* och i alla de nordiska lagarne utgör en vanlig frist för en förbindelses uppfyllelse. Uti Háv. 74, *fiolð um viðrir á fimm dogom enn meirr á mánaði* uppträder denna tidsavdelning på fem dagar som månadens närmaste underavdelning, ett förhållande, som eljest möter blott i den assyrisk-babyloniska kulturen, se s. 22. Skulle måhända denna fämt vara den sista dyningen av en kulturvåg, som en gång utgått från Eufrat och Tigris stränder och genom många mellanboende folk omsider nått den fjärran norden? I och för sig otänkbart är det icke; O. Montelius, *Orienten och Europa* uti *Ant. tidskr. f. Sverige* 13 har uppvisat, hurusom orientaliska kulturens inverkan på Europa intill mitten av det sista årtusendet före Kristus sträckt sig ända upp till våra nejder, följande Medelhavets och Atlantens kuster. Bernh. Olsen, *Stedsevarende kalendere i Lunds kulturhist. museum* I, s. 70 i *Kulturhist. meddelanden* 1904, s. 69 f. härleder emellertid femt från handens fem fingrar, som utgjorde den mest närliggande enheten vid dagarnes räkning, och det kan ju då ock tänkas, att denna tidsenhet uppkommit självständigt på skilda håll.

Huruvida den förkristna tidräkningen här i norden åskådliggjorts genom någon förelöpare till primstaven, veta vi icke. Att redan hedningarne kunnat företaga sig att på en träkavle med streck utmärka årets dagar och begränsa veckorna mot varandra, synes dock alls icke otroligt. Åtskilliga kalenderstavar från senare tid äro av en dylik enkel beskaffenhet.

Stockholm i april 1908. *Erik Brate.*

*

STOCKHOLM, IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI A. B., 1908.